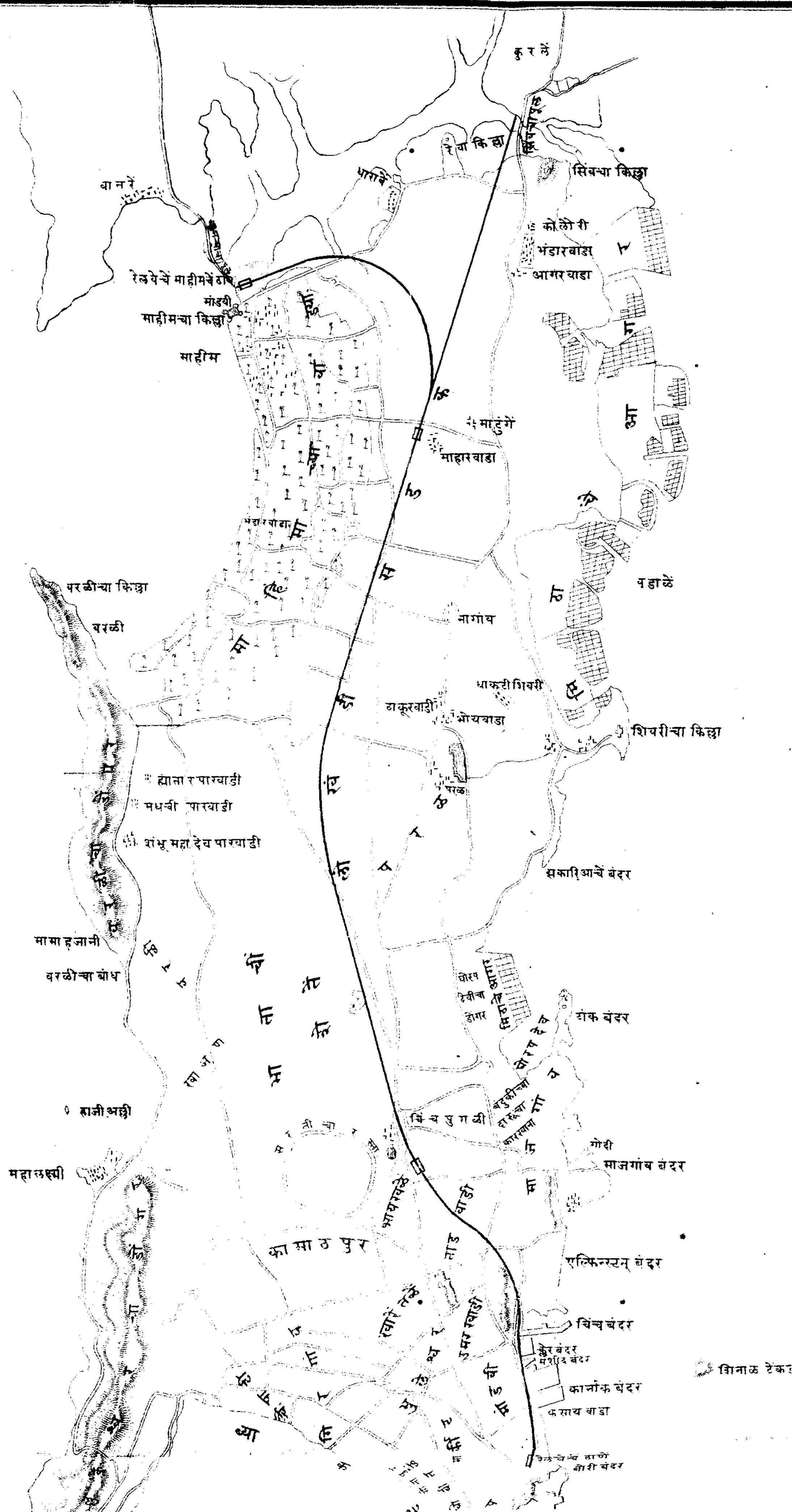
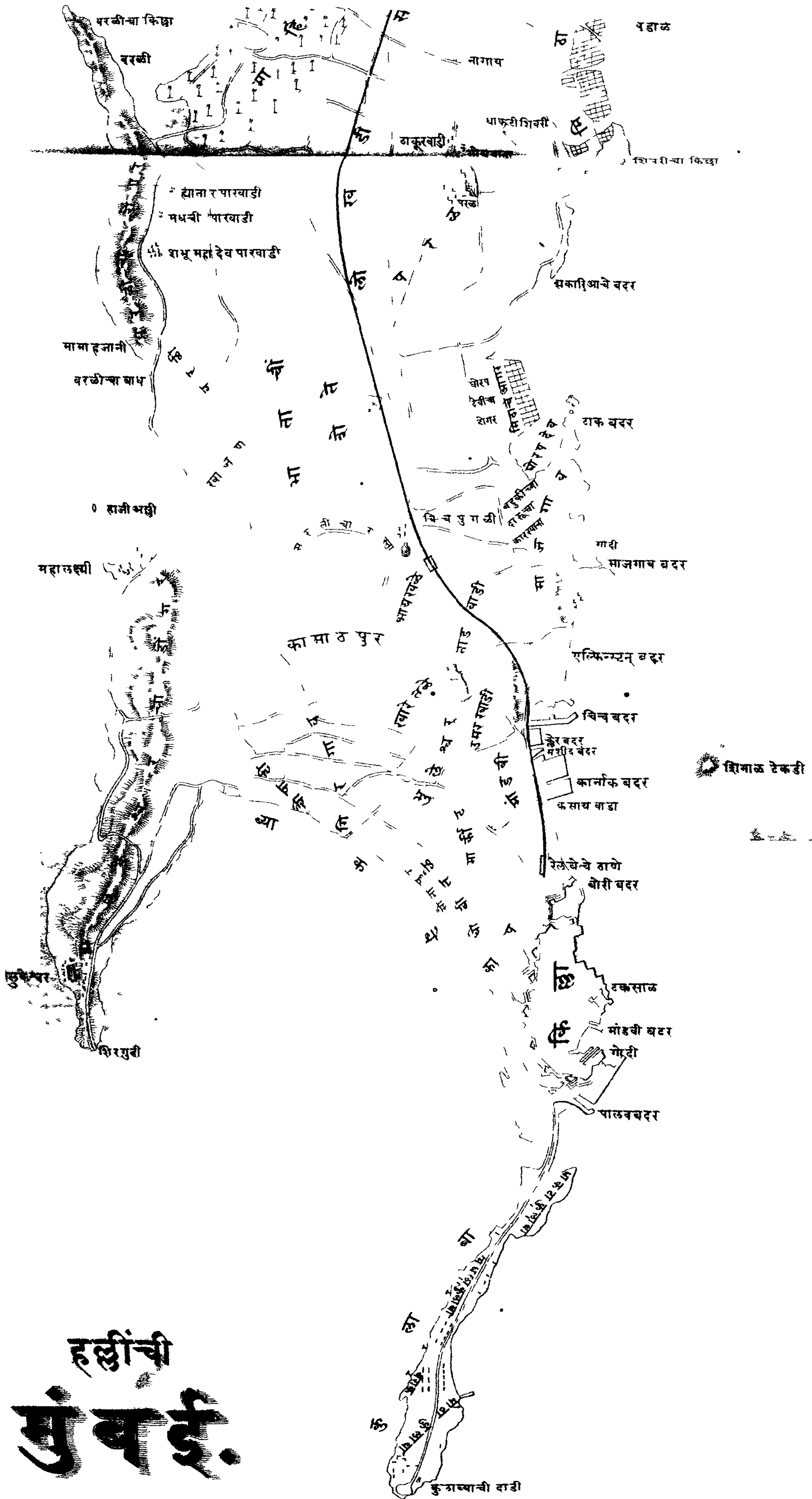

कुरलें
रेवा किल्ला
सिंवच्या किल्ला
कोळीरी
भंडारवाडा
आगरवाडा
धारावें
वानरें
रेलवेचें माहीमचें ठाणें
मांडवी
माहीमचा किल्ला
माहीम
माटुंगें
माहारवाडा
वडाळें
वरळीच्या किल्ला
वरळी
नागांव
धाकटी शिवरी
ठाकूरवाडी
भोयवाडा
शिवरीचा किल्ला
परळ
सकारिआचें बंदर
शंभु महादेव पारवाडी
मामा हजानी
वरळीचा बांध
टांक बंदर
हाजी अली
महालक्ष्मी
माजगांव बंदर
कामाठपुर
एल्फिन्स्टन् बंदर
चिंचबंदर
कर्नाक बंदर
कसाय वाडा
शिनाळ टेंकर

वरळीचा किल्ला
वरळी
नागाय
वडाळ
धाकूटीशिवरी
ठाकूरवाडी
शिवरीचा किल्ला
शिंदा र पारवाडी
मधली पारवाडी
शंभू महादेव पारवाडी
सकारिआचे बंदर
मामा हजानी
वरळीचा बांध
टाक बंदर
हाजीअली
चिंचपुगळी
माजगाव बंदर
महालक्ष्मी
कामाठपुर
एल्फिन्स्टन् बंदर
चिंच बंदर
कार्नाक बंदर
कसाय वाडा
शिमाळ टेकडी
रेलवेचे ठाणे
बोरी बंदर
टकसाळ
मांडवी बंदर
गोदी
पालवबंदर
वाळकेश्वर
शिरगुंडी
कुलाब्याची दांडी
मैल
मुंबईमध्ये एजुकेशन सोसैटीच्या छापखान्यात छापिले

हल्लींची मुंबई.

BOMBAY PAST AND PRESENT:

AN

HISTORICAL SKETCH IN MARATHI.

WITH MAPS AND GLOSSARY.

BY GOVIND NÁRÁYAN MADE

BOMBAY:

PRINTED FOR THE AUTHOR AT THE INDU-PRAKÁSH PRESS.
1863.

मुंबईचें वर्णनः

गोविंद नारायण माडगांव०

ह्यांनीं केलें.

मुंबईंत

इंदुप्रकाश छापखान्यांत छापिलें.

शके १७८४.

इ० स० १८६३.

To

EDWARD I. HOWARD, ESQ. M. A.

Director of Public Instruction, Bombay

Sir,

I most respectfully beg to dedicate this small volume to you as a humble token of gratitude for the boon you have conferred upon the people of Western India, by supplying, what had been long felt to be a desideratum, a series of excellent vernacular class books; for the liberal encouragement you have given to vernacular literature, and for the interest you take in advancing the general studies of my fellow-countrymen.

I remain,

Sir,

Your most obedient Servant,

GOVIND NÁRÁYAN.

एड्वर्ड ऐ. हावर्ड इस्कायर्, एम्. ए.

मुंबई इलाख्याचे डैरेक्टर आव्ह पब्लिक्

इन्स्ट्रक्शन् यांस.

साहेब,

एतद्देशीय भाषेंत शालोपयोगी ग्रंथ सांपडण्याची पुष्कळ काळापासून फार अडचण पडली होती, ती आपण उत्तम प्रकारचीं क्रमवार पुस्तकें तयार करून दूर केली; तसेंच ग्रंथ करणाऱ्यांस व छापविणाऱ्यांस उदारपणें आश्रय व उत्तेजन दिलें; आणि एतद्देशीय लोकांस विद्येची अभिरुचि लावण्याकरितां फार झटत आहां; हे आपले उपकार कृतज्ञतापूर्वक स्मरून हा लहानसा ग्रंथ आपणास नजर करितों.

आपला नम्र व आज्ञापालक सेवक.

गोविंद नारायण.

प्रस्तावना.

कोणत्याही देशाचा इतिहास तडीस नेण्यास आरोग्य, स्वतंत्रपणा, बुद्धि, द्रव्य, वयातीत लोकांशीं स्नेह, विद्वज्जनांशीं संघट्टण, अनेक ग्रंथावलोकन, देशाची पक्की माहिती, तीसचाळीस वर्षांतील गोष्टी स्वतः पाहिलेल्या, निस्पृहपणा, ज्या स्थानाचें आपण वर्णन लिहिणार त्यांतील बहुतेक स्थळें पाहिलेलीं, आणि ज्या भाषेंत तो लिहिणार तिचें पूर्ण ज्ञान, इतकीं साधनें अनुकूल असलीं पाहिजेत. हीं जमल्यानंतर लिहिणारानें प्रामाणिकपणानें वास्तविक गोष्टींकडे लक्ष देऊन आपल्या लिहिण्यापासून लोकांस पुष्कळ खऱ्या गोष्टी माहीत होऊन ज्ञान प्राप्त होई असें करावें. परंतु इतकीं साधनें उपलब्ध नसून जर एकाद्या स्थलाचा इतिहास लिहिण्याची कोणाची इच्छा झाली, तर त्याणें केवळ अवसान सोडून बसूंनये, उद्योग करावा. "उद्योगानें सर्व सोपें" अशी एक प्राकृत ह्मण आहे.

मुंबई ह्या नामांकित व वैभवाच्या शिखरास चढलेल्या शहराचा साद्यंतवृत्तांत लिहावा असा पुष्कळ दिवसांपासून मनोदय होता, परंतु हें काम सिद्धीस नेण्यास सदरीं सांगितलेल्यां पैकीं बहुतेक साधनें अनुकूल नसल्यामुळें आजपर्यंत हें कृत्य घडून आलें नाहीं. पुढें असें मनांत आलें कीं, हीं सर्व साधनें जमवीन ह्मटलें तर जन्म गुदरलें, तरी साध्य होणें कठीण, आणि आयुष्य तर नदीवेगासारिखें झपाट्यानें जातें, व पुढें ही जर असेच आज उद्यां असें करून आळसांत दिवस घालविले, तर ज्या थोड्या बहुत गोष्टी प्रयासानें जमविल्या आहेत, त्या ही शेवटीं जेथच्या तेथेंच राहतील. असें लक्षांत आल्यावरून सामग्रीची जी तरतूद होती, ती सामर्थ्यानुसार गोळा करून ही रचना केली आहे. श्रीमान् लोक हजारो रुपये खर्चून रमणीय वाडे व बंगले बांधितात, ह्मणून गरिबानें आपलें कोलव्याचें झोंपडें बांधायास आळस करूं नये. राजास आपल्या सात खणांच्या मंदिरांत चंदन मंचकावर दुशाला पांघरून शयन केलें असतां व गरिबास केमळ्याच्या झोंपडींत तृणशय्येवर कांबळें

पांघरून निजलें असतां निद्रा सारखीच लागून समाधान होतें. हा धर्म मनांत आल्यावरून ह्या उद्योगास प्रारंभ केला आहे.

अर्थाःपादरजोपमागिरिनदीवेगोपमंयौवनं ॥ ॥
आयुष्यंजललोलबिंदुचपलंफेनोपमंजीवितं ॥ ॥
धर्मंयोनकरोतिनिश्चितमतिःस्वर्गार्गलोद्घाटनं ॥ ॥
पश्चात्तापयुतोजरापरिगतःशोकाग्निनादह्यते ॥ १ ॥

गृह्यसूत्र.

आपल्या देशाचा इतिहास लिहिण्याचा उद्योग करावा असा मनोरथ होता, परंतु भरतखंडाचा इतिहास लिहिणें ह्मटलें ह्मणजे त्यांतील बहुतेक देश फिरून पाहिले पाहिजेत. व त्या विषयावर अनेक ग्रंथकारांनीं वर्णनें लिहिलीं आहेत, तीं सावंत वाचून पाहिलीं पाहिजेत. हें सिद्धीस जाण्यास-बुद्धि, द्रव्य व शरीरसंपत्ति हीं अनुकूल असलीं पाहिजेत. ज्यापाशीं ह्या साध-नांची न्यूनता आहे, त्या गृहस्थाच्या हातून एकादें लोकोत्तर कृत्य सिद्धीस जाणें दुर्लभ. असें केलें असतां कदाचित् उपहासास्पद होईल, ह्मणून मुळींच अशा कृत्यास हात घातला नाहीं. "अंथरूण पाहून पाय पसरावे" असें वाडि-लांचें वाक्य आहे, आणि आह्मांसारिख्या प्राकृत जनास या वाक्याच्या अनुरो-धानेंच वागलें पाहिजे. दुधाची तहान ताकानें भागवावी असा दृढ निश्चय क-रून हें कृत्य हातीं धरिलें आहे. याचें सार्थक होणें बुद्धिदात्याकडे आहे. त्या-च्या इच्छेशिवाय लेखणीचा टांक देखील इकडचा तिकडे फिरूं शकत नाहीं मग दुसरे व्यवहार कोठून सिद्धीस जातील.

दुसरें. मराठी किंवा कोणत्याही आमच्या भाषेंत स्वहितार्थ म्हणा, किंवा परहि-तार्थ म्हणा एकादा ग्रंथ रचिला असतां इंग्रज लोकांच्या मदतीवांचून छापून बाहेर पडला अशी गोष्ट बहुधा आजपर्यंत घडून आलीच नाहीं. कितीहो दुःखाची गोष्ट! देशकल्याणार्थ अथवा स्वहितासाठीं एकादा ग्रंथ रचावा, आणि तो छापण्यास इंग्रज, पारशी, व मुसलमान श्रीमंत लोकांच्या घरीं खेपा घालण्यांत व आर्जव करण्यांत जोडे फाडावे. ! अहो स्वदेशीय सुज्ञ जनहो! एकाद्यानें ग्रंथ रचिला आणि तो जरी तुमच्या योग्यते जोगा नसला,

तरी ज्याणें तो रचिला आहे, त्याच्या उद्योगास उत्तेजन देण्यासाठीं तरी तुह्मी त्यास आश्रय द्यावा. जें त्याणें कांहीं लिहिलें असेल, तें त्यांतील न्यूनें काढण्याच्या हेतूनें तरी साद्यंत वाचून पाहा, आणि त्यास नीट मार्गास लावा. ह्मणजे तुह्मांकडून देशाचें हित झालें असें समजा. तुह्मी मनावर घेतलें तर एकादी गोष्ट सहज पार पडेल, आणि तेणेंकरून देशाचें कल्याण होईल. तुह्मी कांहीं उदार कृत्यें केलीं, तीं आह्मी मोठ्या संतोषानें मान्य करितों. परंतु लोकांत ग्रंथ रचण्याची व वाचण्याची इच्छा उत्पन्न केल्याशिवाय दुसरे तुमचे सर्व उद्योग निर्बळ आहेत. अहो ! ग्रंथ छापायास परकीय लोकांपाशीं याचकपणा करून ग्रंथकर्त्यास पांचदहा हजार रुपये नफा झाला, तरी वास्तविक आनंद जो आहे तो होणार नाहीं. तो आनंद केवळ द्रव्यप्राप्तीचा, विद्येच्या सार्थकाचा नव्हे. स्वदेशीय लोक जे ग्रंथ त्यांसाठीं तयार होतात, ते जेव्हां उत्साहानें वाचतात आणि ग्रंथकर्त्यास उत्तेजन देण्यास हौस मानितात, तेव्हां त्यास जरी ग्रंथ छापण्याबद्दल द्रव्याचा कांहीं नफा झाला नाहीं, तरी जो हर्ष होतो तो अनुपमेय आहे.

थोडक्या दिवसांवर एका सुज्ञ व परोपकारी इंग्रज गृहस्थानें एका सभेंत सुरस भाषण केलें, त्यांत त्याणें आमच्या लोकांस हितावह उपदेश करून असें सांगितलें. "इंग्लंड देशांतील लोक विद्येसंबंधी, व्यापारासंबंधी, किंबहुना देशकल्याणासाठीं जीं जीं कामें कर्त्तव्य तीं स्वतः माथ्यावर घेऊन करितात, व ह्याप्रीत्यर्थ शेंकडो सभा स्थापितात, आणि कोट्यावधि रुपये खर्चून शाळा घालितात व ग्रंथ छापितात. ते लोक ज्यात्या गोष्टींत सरकाराची मदत मागत नाहींत. परंतु जें ते करितात, तें पाहायास मात्र सरकारास सांगतात. ह्मणूनच ते लोक स्वतंत्रता आणि सुख भोगितात. आणि जेव्हां तुह्मी लोक आपल्या द्रव्याचा आणि कालाचा उपयोग त्या लोकांप्रमाणें ज्ञान संपादण्यांत कराल, तेव्हांच वास्तविक सुखानुभवाधिकारी व्हाल."

सामर्थ्यानुरूप देशकल्याणार्थ कांहीं करावें असें लक्षांत आणून हें मुंबईचें वर्णन लिहिलें आहे. यांत स्थलवर्णन, राज्यव्यवस्था, लोकस्थिति, इत्यादि मुंबईंतील प्रकार जो जो दृष्टास पडतो, तो स्वतः पाहून व ग्रंथांत

रीं जें जें ह्या नामांकित शहराविषयीं सांपडतें, त्यांतील मजकूर घेतला आहे. मुंबईची पूर्वींची कशी स्थिति होती, व सद्यः कशी आहे, हा सर्व मजकूर जेवढा साध्य झाला तेवढा यामध्यें केवळ प्राकृत भाषेंत लिहिला आहे. शब्दचातुर्याकडे व वाक्यसौंदर्याकडे तादृश लक्ष दिल्याशिवाय केवळ बालबोध भाषेचाच क्रम अनुलक्षून ही रचना केली आहे. कारण कोणत्याही कृत्यांत आपल्या सामर्थ्याच्या धांवेचे पलीकडे जाण्यास डौल घालणें हें विपरीत मार्गाचें अवलंबन करणें होय. आणि तसें केल्यानें मनुष्याचें वास्तविक स्वरूप ओळखायाची लोकांस भ्रांति पडते.

हे आमचे यत्किंचित् प्रयत्न पाहून ह्या शहरांतील कित्येक विद्वज्जनसमूहास ईर्षा येऊन त्यांणीं याहून सहस्रपट उत्तम असा मुंबईचा किंबहुना हिंदुस्थानाचा इतिहास अनेक देश पाहून स्वश्रमानें तयार करावा, असी उमेद आहे. या कृत्यास आरोग्य व द्रव्याची विपुळता पाहिजे. लक्ष्मीची कृपा पावलेले गृहस्थ आह्मांमध्यें बरेच आहेत. इतिहास ह्मटला ह्मणजे ज्याच्या देशाचा त्याणेंच लिहावा. जर कोणास मराठी सारिख्या प्राकृत भाषेंत इतिहास लिहायास मन होत नसलें, तर इंग्रजींत लिहिला असतां तो इंग्रज आणि एतद्देशीय लोकांसही सारखाच मान्य होईल. परंतु मराठी भाषा ह्मणजे केवळ क्षुद्र आहे असें कोणी मानूंनये. मराठी भाषा संस्कृत भाषेच्या योग्यतेस देखील येईल. ती विद्वान् लोकांनीं मात्र वहिवाटींत आणिली पाहिजे. या भाषेंत अनेक शास्त्रीय विषयांवर ग्रंथ रचून तींत अनेक शब्दांची योजना केली पाहिजे. संस्कृत, युनानी, हिब्रू, लातीन, अरबी, फारशी, इत्यादि भाषा विद्वज्जनांनीं सुधारल्या, ह्मणूनच एवढ्या योग्यतेस चढल्या. आमच्या कल्पना उष्ट्या, आमचे विचार परतंत्र, आमची बुद्धि जड, आमची ग्रंथरचना पोरकट, आह्मी दुसऱ्यानें संपादन केलेल्या विद्याधनावर फिशारी भोगणारे, किंवा उच्छिष्टभोजी, असे जे आह्मांस युरोपियन लोक दोष देतात, त्यांपासून आह्मांस व आमच्या पुढील संततीस तरी आमचे अर्वाचीन ज्ञाते मुक्त करतील, अशी खातरी बाळगून हा ग्रंथ रचिला आहे.

एक विद्वान् असें ह्मणतो. अनेक भाषा शिकाव्या, आणि मनुष्यानें विद्वान्

व्हावें तें कशासाठीं? स्वभाषेंत अनेक भाषांतील शब्द व कल्पना मिसळून तीस उत्तम प्रतीच्या भाषेची योग्यता आणावी, नाहींतर अनेक भाषा शिकून व विद्वान् होऊन लोकांस तादृश लाभ होत नाहीं. एकाद्या मुलाचे आई-बाप मुळचे दरिद्री असतात, व पुढें मुलगा कर्तृत्वी निघून व मोठी संपत्ति मिळवून जसा आपलें कूळ उदयास आणितो; त्याच प्रमाणें विद्वान् लोकांचें कूळ ही त्यांची स्वभाषा, ही त्यांणीं उदयास आणिली नाहीं, तर मुलास संपत्ति प्राप्त झाली असतां त्याणें आपल्या आईबापांस घरांतून हाकून देऊन परक्यास आपल्या वैभवाचें सुख दिलें असतां त्याजवर कृतघ्नपणाचा जो दोष येतो, तोच त्यांसही लागू होतो. व्यास, वाल्मिक, पाणिनि, इत्यादि अमर झाले, ते एक स्वभाषा सुधारल्यावरूनच.

दुसरें. ज्ञानेश्वर, वामन, मुक्तेश्वर, तुकाराम, मोरोपंत, रामदास, मुकुंदराज, श्रीधर, सोपानदेव, एकनाथ, इत्यादि प्राकृत कवींनीं मनावर घेऊन पद्यरचनेंत हजारो ग्रंथ रचले, तेव्हांपासून मराठी भाषा थोडीसी उदयास आली, आणि ती भाषा कांहीं उपयोगी आहे असें लोक मानूं लागले. व आर्या, श्लोक, अभंग, दिंड्या, ओव्या इत्यादि वाचण्याची लोकांस गोडी लागली. हे त्यांणीं श्रम केले नसते, तर मराठी भाषा केव्हांच विलयास गेली असती. गद्यरचनेंत शास्त्रीय विषयांवर ग्रंथ झाले नाहींत, यामुळें ती शास्त्री व पंडित जनांस मान्य झाली नाहीं. परंतु हें लक्षांत धरावें कीं, जी भाषा काव्यरचनेस योग्य झाली, ती हलकट असें कोण ह्मणेल.

तीनशें वर्षांमागें इंग्रजीभाषा ह्मटली ह्मणजे मुळची अगदीं पोरकट होती, आणि विद्वान् इंग्रज लोकांस कांहीं लिहिणें किंवा भाषण करणें पडे, तेव्हां जसें आह्मी हल्लीं गणपतीच्या कथेच्या चिट्या, धर्मसंबंधी सभांचे कागद, भाजीची याद, व लग्नपत्रें देखील इंग्रजींत पाठवितों, त्याच प्रमाणें ते सर्व अगत्याचा कागदपत्राचा व्यवहार लातीन किंवा फ्रेंच भाषेंत करीत. स्वभाषेची त्यांला इतकी लाज वाटे कीं, तीमध्यें ते चौघांत एकमेकासीं भाषण करायास देखील लाजत, आणि हल्लीं आह्मी जसे अर्धी मराठी आणि अर्धी इंग्रजी बोलतों, तसे ते अर्धी इंग्रजी व अर्धी लातीन बोलत. परंतु पु-

ढें जेव्हां बेकन्, न्यूटन्, मिलटन्, पोप्, शेक्स्पियर्, बैरन्, स्काट्, अडिसन्, इत्यादि त्यांमध्यें धुरंधर विद्वान् झाले, तेव्हां त्यांणीं ती भाषा श्रमेंकरून उदयास आणिली. आणि आतां ती सर्व मान्य झाली इतकेंच नाहीं, परंतु संस्कृत, लातीन, अरबी, हिब्रू इत्यादि विद्वज्जन भाषांच्या पंक्तीस जाऊन बसली. अहो ! ही आह्मांस किती लांच्छन आणण्याजोगी गोष्ट आहे. इंग्लंड देशांतील इंग्रज आचार्यांनीं आमच्या देशांत येऊन संस्कृत व प्राकृत भाषांचे कोश तयार करून आह्मांस द्यावे; आह्मी मराठींत लिहिलेले ग्रंथ त्यांणीं शोधावे; आमच्या वेदाचा अर्थ जर्मनी देशांतील भट्ट मोक्षमुलर यांणीं लावून व त्याजवर टीका करून छापून आह्मांसाठीं पाठवून द्यावा; आमच्या मराठी, संस्कृत आणि गुजराथी विद्यार्थ्यांची परीक्षा डाक्तर विल्सन्, डाक्तर मिचल्, मेजर क्यांडी इत्यादि इंग्रज पंडितांनीं घ्यावी; आणि मुंबईंतील कालेजांत विद्यार्थ्यांस संस्कृत शिकवायास जर्मनी देशांतून गुरु यावा. अर्थात् हीं सर्व देशाभिमानाचीं व अप्रतिम उद्योगाचीं फळें आहेत, दुसरें कांहीं नाहीं.

जर कोणी ह्मणेल कीं, आमच्या लोकांस एवढे दोष कां देतां. भारत, भागवत, रामायण, ज्योतिःशास्त्र, न्यायशास्त्र, मानसशास्त्र, व्याकरण, वैद्यशास्त्र, अशा गहन विषयांवर मोठमोठे राजमान्य ग्रंथ आमच्या पूर्वजांनीं रचिले आहेत, तर आह्मांमध्यें काय सामर्थ्य नाहीं? आह्मांस ही गोष्ट कबूल करणें भाग आहे कीं, व्यास, वाल्मिक, गौतम, कालिदास, पाणिनि, यांसारिखे आह्मांमध्यें महान् विद्वान् होऊन गेले खरे, परंतु तें ज्ञान त्यांजकडेसच राहिलें. तें आह्मांस उपयोगी पडत नाहीं. ज्याची विद्या, ज्याचें ऐश्वर्य, ज्याचें सत्कर्म, ज्याचें धैर्य, ज्याची शरीरसंपत्ति, ज्याचें सुख, त्यासच भूषण देतें. ज्ञान ह्मटलें ह्मणजे ज्याचें त्यालाच. दूर कशास जावें.? बापाचा लौकिक मुलास उपयोगी पडत नाहीं. मग शेंकडो वर्षांमागील आमच्या पूर्वजांचें ज्ञान आह्मांस कोठून भूषणदायक होईल.? हीं सर्व श्रमेंकरून ज्याचीं त्याणेंच साध्य केलीं पाहिजेत, किंवा पूर्वजांनीं साध्य करून ठेविलीं असतां रक्षण तरी केलीं पाहिजेत, तेव्हांच त्या पुरुषास भूषण येईल. द्रव्य देखील स्वकष्टानें कमाविलें असतां जेवढें भूषण देतें, तेवढें वडिलांनीं ठेविलेल्या द्रव्यापासून भूषण येत नाहीं.

यावरून अशी कल्पना निघत्ये कीं, आह्मांमध्यें पूर्वी मोठे विद्वान् होऊन गेले, त्यामुळेंच आह्मांला हलीं अभिमान उत्पन्न होऊन आह्मी आळशी होत चाललों. जर आह्मांमध्यें मुळींच कोणी विद्वान् झालेले नसते, तर कदाचित् आह्मी विद्येकडे झटून ती संपादन करायाचे उद्योग केले असते. इंग्रज लोकांमध्यें पूर्वी विद्वान् नव्हते व विद्या कलाही त्यांस माहीत नव्हत्या, ह्मणूनच त्यांणीं देशोदेशीं जाऊन अनेक शोध केले, व लोकांचीं शास्त्रें तपासून त्यांमध्यें जें जें उपयोगी होतें, तें साध्य करून घेतलें, आणि त्यांची वृद्धि केली. व त्याच उद्योगांत ते सुख मानितात.

ह्या प्रकारचा ग्रंथ रचणारापाशीं कोणकोणतीं साधनें असावीं हें मागें सांगितलेंच आहे. आतां हा ग्रंथ तयार करणाराकडे यांपैकीं किती साधनें उपलब्ध आहेत ह्मणाल, तर पुष्कळ वर्षांपासून एथचा राहिवास, एथील कित्येक वृद्ध व तरुण विद्वान् लोकांचा परिचय व स्वभाषेचें यत्किंचित् ज्ञान. केवळ ह्या डगमगीत पायावर ही सगळी इमारत बांधिली आहे. इतक्यावरूनच जर हीस यावी तितकी मजबुती आणि शोभा येऊन हा अल्प स्वल्प उद्योग विद्वज्जनांस मान्य झाला, तर ग्रंथकर्त्त्यांस आपण कृतकृत्य झालों असें वाटेलच. परंतु यदाकदाचित् इच्छेप्रमाणें हा ग्रंथ उतरला नाहीं, असें त्यांस वाटेल तर तो साद्यंत वाचून जीं न्यूनें त्यांत अढळतील, तीं आमच्या विद्वज्जनांनीं वर्त्तमानपत्रद्वारें किंवा एकाद्या मासिक पुस्तकांत लिहून स्नेहभावानें ग्रंथकर्त्याचें वास्तविक कल्याण करण्याच्या उद्देशानें निवेदन करावीं. ज्ञान प्राप्तकरून जन्माचें सार्थक करावें, हाच या ग्रंथाचा मुख्य उद्देश. ज्या वेळीं आमचे लोक एकादा ग्रंथ शोधक बुद्धीनें वाचून त्यांतील वास्तविक दोष ग्रंथकर्त्त्यांस कळवितील, तेव्हांच उत्तम प्रतीचे ग्रंथ स्वभाषेंत निघून लोकांस वाचण्याची गोडी लागेल. सर्व गोष्टी एकासच माहीत होणें कठीण. दुसरें. मराठी भाषा अजून विद्वज्जनग्राह्य झाली नाहीं, कारण या भाषेंतील अनेक शब्द जिकडेतिकडे विखरले आहेत, ते अजून एका ठिकाणीं जमले नाहींत. या भाषेवर पांच पन्नास कोश होतील, आणि सहस्रावधि अर्वाचीनकालिक विद्वज्जनांकडून गद्यपद्यादि ग्रंथ बाहेर पडतील, आणि नवीन तयार झालेल्या ग्रंथांवर शेंक-

डो शोध पडतील, तेव्हां ही भाषा संस्कृताच्या खालोखाल योग्यतेस येईल.

रावसाहेब महादेव गोविंद शास्त्री कोल्हटकर माजी पुणें व सातारा प्रांतांतील विद्याखात्यांतील डिपुटी इन्स्पेक्टर् आणि सद्यःमुंबईखात्यांतील सेंट्रल बुक. डीपो (पुस्तकालय) यावरील क्युरेटर (चौकसनीस) यांणीं ह्या पुस्तकाची लिहून छापायास तयार केलेली प्रत श्रम घेऊन संतोषानें साद्यंत वाचून पाहिली, ह्मणून मी त्यांचा मोठा उपकारी आहें. तसेंच कित्येक मित्रांनीं आपपर हस्तें हा ग्रंथ सिद्धीस जावा, ह्मणून अनेक प्रकारें साहाय्य केलें, त्यांचे मी कृतज्ञतापूर्वक आभार मानितों.

ह्या ग्रंथांत अनेक भाषांतील शब्दांचा कोठेंकोठें उपयोग केला आहे त्यांचा कोश शेवटास छापून त्यांच्या अर्थांचें स्पष्टीकरण केलें आहे

अनुक्रमणिका.

मुंबईची हल्लींची व पूर्वींची स्थिति.

प्रकरण ११.

प्रकरण १२.

प्रकरण १३.

प्रकरण १४.

प्रकरण १५.

साधारण विषय.

मुंबईची हल्लींची व पूर्वींची स्थिति.

प्रकरण १.

शहराची रचना–अनेक जातीचे लोक–निरनिराळ्या भाषा–त्यांचे पोशाक–नामांकित स्थळें–गाड्याघोडे–मूळची स्थिति आणि वैभव–कंपनी सरकारचें ऐश्वर्य–शहराची लांबी रुंदी–इंग्रजांची राज सत्ता–देशोदेशच्या लोकांचें येणें.

भरतखंडांत मोठमोठालीं नामांकित शहरें पुष्कळ आहेत, परंतु मुंबई शहरासारिखें लहान असून टुमदार व अनेक चमत्कारिक विषयांनीं भरलेलें, कोठें अढळत नाहीं असें बहुतेक सांगतात. आणि ही गोष्ट वास्तविक आहे कीं, ह्या शहरासारखें भरगच्च व नोकदार शहर कोठें विरळा. ह्याचा थाट-व ऐश्वर्य पाहूनच कित्येक आपला स्वदेश सोडून एथचे वतनदार झाले आहेत; आणि मुंबईंत लोकांची इतकी दाटी होण्याचें बहुतकरून हेंच एक कारण असावें. काय हो सांगावें! सहज रस्त्यांतून जावें तर टोलेजंग वाडे, विस्तीर्ण इमारती, रमणीय बंगले व बाग बगीचे पाहूनच मन चकित होऊन जातें. हें तर असो, परंतु मुंबईंतील रस्त्यांसारिखे विस्तीर्ण, स्वच्छ, निर्मळ व सरळ रस्ते हिंदुस्थानांत दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणीं दिसत नाहींत, असें पुष्कळ लोकांचें ह्मणणें आहे. अहो हे रस्ते शिंपायाच्या नव्या नव्या युक्ति तरी आज पर्यंत किती निघाल्या! फक्त या रस्त्यांवर पाणी शिंपण्या बद्दल सरकारास प्रतिवर्षीं पंचवीस तीस हजार रुपये खर्च होतो. कोणी असें ह्मणतात कीं, पुण्यांतील फरसबंदीरस्ते मुंबईंतील साध्या रस्त्यांच्या जकातीस

देखील पुरणार नाहींत. दुसरें अणखी वैभव तें किती वर्णावें ? मुंबईत सन्यासी, गोसांवी, आणि बैरागी देखील हांड्या व गलासें वापरतात. कधीं कधीं भुलेश्वराच्या रस्त्यांतून जात असतां, एकादा जटाधारी बैरागी मस्तकापासून पायांच्या अंगठ्या पर्यंत भाकरी सारिखी जाड राख फांसलेला, व कमरेस मणगटा एवढा मजबूत दोर बांधलेला असा एकादी उंच किमतीची हांडी बगलेंत मारून रस्त्यांतून डुलत डुलत जातानां दृष्टीस पडतो. पुष्कळ ठिकाणीं सन्याशांच्यां व बैराग्यांच्या मठांत हांड्या व गलासें लावलेलीं असतात.

“छपन्न भाषा आणि अठरा पगड जात” असी एक प्राकृत जनाची ह्मण आहे. परंतु मुंबईंत सांप्रत किती भाषा चालू आहेत व किती जाति आहेत ह्याचा कांहींच थांग लागत नाहीं. एक मराठी भाषाच तीस चाळीस तऱ्हेची आहे. यावरून दुसऱ्या भाषांचें अनुमान सहज करितां येईल. आतां मुंबई मध्यें किती जातीचे लोक आहेत याचें संक्षिप्त अनुमान करून पाहूं. हिंदू, यांमध्यें सुमार शेंदोडशें भेद आहेत—मारवाडी, मुलतानी, भाट्ये, वाणी, जोशी, ब्राह्मण, (सुमारें पंचवीस तीस प्रकारचे ब्राह्मण एथें अढळतात) कांसार, सुतार, जिनगर, लोहार, भंडारी, भोपी, सोनार, शेणवी, (ह्यांत आठ दहा प्रकार आहेत) पाताणे परभु, कायस्थ परभु, धुरु परभु, उग्र परभु, शिंपी, खत्री, कांतारी, झारे, पांचकळशे, शेव्ये, लवाणे, कुंभार, लिंगायत, गवळी, घांटी, मांग, ह्मार, चांभार, हजाम, तेली, माळी, कोळी, धोबी, कामाठी, तैलंगी, कानडी, कोंगाडी, घडशी, पुरभय्ये, बंगाली, पंजावी, इत्यादि. अणखी ह्या प्रत्येक जातींत जे क्षुल्लक अंतर्भेद असतात, त्यांचा तर कोणासच अंत लागत नाहीं. आतां दुसऱ्या जाती पाहा—पारशी, मुसलमान, मोंगल, यहुदी, इस्राएल, बोरी, खोजे, मेमण, आरब, कंधारी, अशी अठरा पगड जात आहे. या शिवाय, इंग्रज, पोर्टुगीझ, फ्रेंच, युनानी, वलंदेजी, तुर्क, जर्मन्, अर्मानी, चिनी, इत्यादि टोपीवाले चहूंकडे दृष्टीस पडतच आहेत. ह्या अनेक जातीच्या लोकांचे चित्र विचित्र पोशाक पाहून मनुष्याची कर्मणूक होती इतकेंच नाहीं, परंतु मनांत अनेक विचार उत्पन्न होतात.

सहज घटिका अर्ध घटिका ओटीवर बसावें ह्मणजे अनेक जातीचे किरा-

णे जिन्नस व कापड वगैरे दुसरा माल विकणारे फेरेकरी नजरे सचोळून जातात, व अनेक तऱ्हेचे विलक्षण स्वर काढून शब्द करितात ते कानीं पडतात. पहांटेच्या दोन घटिका अवशिष्ट राहिल्या ह्मणजे ईश्वराचें नामस्मरण करावें असें हिंदुशास्त्रांत आहे. आणि तसाच प्रकार पोर्टुगीझ् लोकांत आहे, त्यांमध्यें प्रातःकाळीं, माध्यान्हकाळीं, आणि संध्याकाळीं, अशी त्रिकाळ ईश्वराची प्रार्थना करावी असा नेम आहे. त्याप्रमाणें पहांटेस, दोन-प्रहरीं आणि संध्याकाळीं देवळांत घंटा वाजवून लोकांस देवळांत जाण्याची इशारत होती. ह्या घंटांचे नाद तीनही प्रहरीं सर्व मुंबईभर ऐकायास येतात.

पहांटेच्या ह्या घंटा वाजायाचे पूर्वीं तीन चार घटिका रात्र असतानांच प्रथम सकृद्दर्शनीं “ मिठ्ठो निरो साकर्या निरो ” असे शब्द कानीं पडतात. तीन चार घटिकांच्या अवधींत मिठ्ठोनिरो विकणारांच्या फेऱ्या सुमारें पांच दहा होतात. आणि त्या प्रत्येकाची स्वर काढण्याची व नवीन शब्दांची योजना करण्याची तऱ्हा विपरीत असत्ये. मिठ्ठोनिरो हा सकाळचा सूर्योदयापूर्वीं व संध्याकाळचा सूर्य अस्तमान पावल्यानंतर १० घटिका रात्र पर्यंत रस्तो रस्तीं फिरून विकतात.

मिठ्ठोनिरो हा जरी मोठा अमली पदार्थ नाहीं, तरी त्यापासून अंगीं गुर्मी येत्ये. व तो सेवन केला असतां दोष लागतो असें लोक मानितात. कोणी सभ्य गृहस्थानें तो चौघांमध्यें सेवन केलेला आढळत नाहीं. मिठ्ठो निरोचा खप बहुधा इंग्रज, पोर्टुगीझ्, पारशी, व मुसलमान, आणि कोठें कोठें शूद्र लोकांत होतो. दुसरे लोक कोणी पीत असतील तर विरळा. हा पदार्थ सकाळ संध्याकाळ अशा नामांकित शहरामध्यें रस्तोरस्तीं फिरावा हें प्रशस्त वाटत नाहीं. परंतु फिरंगी लोकांचा या बेटावर पुष्कळदिवस पर्यंत अम्मल चालत होता याचें अनुमान करण्यास हें एक सबळ प्रमाण आहे. हा काळोखांत कां विकतात याचें कारण बरावर समजत नाहीं. परंतु असें सांगतात कीं, सूर्योदयीं हा पदार्थ आंबट होतो. खजुरी व ताड यांपासून जो रस काढितात त्यास निरा असें ह्मणतात व मिठ्ठो हें त्याचें विशेषण आहे.

नंतर दोन घटिका दिवस आला नाहीं इतक्यांत प्रत्यहीं एकामागून एक

फेरेकरी येत असतात. त्यांचे असे शब्द कानीं पडतात—भाकरीचे तांदूळ—घ्या चवळीच्याशेंगा—चिक्की गुडदाणी—साकऱ्या वड्डी—राजापुरी हळद—खाकर्यागोळ—हिराहिंग—घ्या माहिमी नारोळ—घ्याआंब—मस्कामस्का—घ्योरे मिर्चा कोथंबीर—भाजी मुळे—लस्सण लेरेगोघारी लस्सण—लेरेसकरमकरना केक—कलिंगणमेवा खा गुलाबी मेवाखा—लेरेतूरनी डाळ—कंवटेंकंवटें—भुजेलीशेंग गरमागरम—तांबडमाती—लेरेकच्छीमूग—कडाकेदार गुलाबी रेवडी—सर्दीरोगाला वैद्य, नाडीपरिक्षक वैद्य, सर्वरोग परिक्षक वैद्य—चिनईवांगडी—घेरे फणसाचेभरे हातापायांला बरे—टाळा चावी—तेल— शेवती सायली—ध्यारे शिकीदोर—जरी पुराणा—भेंडे शिराळीं—आतो चूरण हिंदुस्थानी खावेजावे बडोदेवानी—जिरिमिरी मसाला—छदोडचे पायली मीटो—लगारे जलूजोख—वाटली वाटली—दूध—घ्या वासवते—माल चखें स्वाद रखें—आतोचूरण बत्तीसा तेरा रोग जायगाछत्तीसा—बत्तीसे लड्डू—ध्यारे कापड चोळी सुमारें वीस वर्षांमागें एक म्हातारा पारशी अनेक जातीचीं लोणचीं एका मोठ्या काथवटींत घालून पोर्तुगीझ लोकांच्या दारोदार फिरत असे, आणि तऱ्हेतऱ्हेचे स्वर काढून निरनिराळ्या लोणच्यांचीं फिरंगी भाषेत नांवें घेऊन त्या लोकांस हाका मारी. हा बाहेर निघाला म्हणजे त्याचे ते विलक्षण शब्द ऐकायास रस्तोरस्तीं पांच पंचवीस असामी जमत. तो असे शब्द काढी—सिंयोर कैतान आचार केरे,—सिंयोर मारयान् आचार केरे इत्यादि.

असे अनेक तऱ्हेचा माल विकणारे फेरेकरी लोक सकाळपासून संध्याकाळ पर्यंत किमानपक्षीं शेंदोनशें प्रत्येकाच्या दारावरून अनेक भाषांत शब्द करीत जातात. आंब्याचा हंगाम असतो तेव्हा तर प्रत्यहीं शेंपन्नास गांवढेकरी लोक, बायका व पुरुष, आंब्यांच्या कावडी खांद्यावर घेऊन व टोपल्या डोकीवर घेऊन उच्चस्वरानें "घ्या आंब" करीत गल्लोगल्लीं व रस्तोरस्तीं फिरतात. याशिवाय कलमी आंबे विकणारे खेरीज असतात. त्यांचे सर्व शब्द एथें लिहायास लागलों तर एक मोठा ग्रंथच होईल. कांहीं वर्षांमागें आमचा एकमित्र ह्या फेरेकरी लोकांचे कर्कशशब्द दिवसभर सहन होत नाहींत ह्मणून कुलाब्यास जाऊन एकांत ठिकाणीं राहिला. एवढी या लोकांची वाणी त्रासदायक आहे. अशक्त व

तेणें लोकांच्या कानीं हे शब्द सतत पडले असतां त्यापासून त्यांस फार इजा होती. विद्याभ्यास करणाऱ्यांचीही यापासून बरीच हानिहोती.

पोशाकाच्या डामडौलावरून मुंबईंत तर श्रीमंत कोण, आणि गरीब कोण हें ओळखायाची मारामार पडत्ये. मुंबईंतील साधारण लोकांस वस्त्रप्रावरणाची जितकी छानछोकी असत्ये तितकी कलकत्यांतील मोठमोठाल्या बाबूलोकांसही नसत्ये. कायहो सांगावें! सहज एकादा ताकवाला दुकानांतून बाहेर पडला, तर वीत दीड वीत कांटाचें अष्टी धोतर नेसतो; लप्फेदार दशांचें चक्री पागोटें डोकीस घालितो; बुट्टीदार काश्मिरी शाल पांघरतो; हिंगळा सारिखा लाल नरम आपाशाई जोडा पायांत चढवितो, आणि कानांत सुंदर भिकबाळी लटकावून रस्त्यांतून इतक्या मिजासीनें चालत जातो कीं, पाहाणारास हा कोणी जगत्शेटीचा नातूच असावा असा भास होतो.

सन १८५९ त गोमांतक एथें पोर्तुगीझ् सरकारानें सर्वपदार्थसंग्रहालय स्थापून अनेक देशांतून चमत्कारिक पदार्थ आणून लोकांस दाखविले. त्यावेळीं आमच्या एका मित्रानें मुंबईंतील निरनिराळ्या जातीच्या लोकांच्या पागोट्यांचे मासले पाठवून दिले. ते सुमारें पन्नास पाऊणशें असून केवळ निवडक होते. असें सांगतात कीं, त्या पागोट्यांचे निरनिराळे डौल व आकृति पाहून गोमांतकांतील लोकांस मोठें आश्चर्य वाटलें कीं, अशीं तऱ्हेवार पागोटीं घालणारे लोक मुंबई शहरांत राहतात. एथें जसे सर्व जातींचे लोक सांपडतात तसे कोणत्याच शहरांत सांपडत नाहींत. हें सर्वजातीयलोकस्थल असें ह्मटलें असतां कांहीं बाध येणार नाहीं.

मुंबईंत घड्याळें व वाचें यांची जी संख्या आहे त्याचा एक तृतीयांश देखील सर्व भरत खंडांत सांपडणें कठीण. ह्या घड्याळांच्या आकृतीच किती तऱ्हेच्या आहेत. अर्धरुपयाच्या आकृतीपासून तळाठा एवढीं मोठीं घड्याळें असतात. मोठीं घड्याळें जीं आपोआप वाजतात त्यांस क्लाकूस असें ह्मणतात. तीं चार रुपयांचे किमतीपासून पांच हजार रुपयांच्या किमतीचीं असतात. असें एक क्लाक कांहीं वर्षांमागें एका राजास पाठवायासाठीं एथें आणिलें होतें, तें साधारण देवाऱ्या एवढें मोठें असून त्यांत अनेक वाद्यें वाजत.

तास, अर्धतास आणि पावतास वाजायाचे वेळीं शिपायाचीं चित्रें बाहेर येऊन कवाईत खेळत असत. अणखी कोंबडा त्याचा दरवाजा उघडून बाहेर येऊन मोठ्यानें साद करी. हें क्लाक मोठें चमत्कारिक होतें. यास पांच हजार रुपये पडले होते. असीं अनेक तऱ्हेचीं क्लाकें एथें कित्येक श्रीमंत लोकांच्या घरीं असतात. लहान घड्याळें पांच रुपयांचे किमती पासून हजार दीड हजार रुपये किमतीचीं असतात. कित्येक घड्याळें सोन्याचीं असून हिरेजडित असतात. तशाच यांच्या सोन्यारुप्याच्या सांखळा मोठ्या सफाईदार असतात. साधारण लोक देखील मुंबईत घड्याळें व क्लाकें वापरतात. कोठेंकोठें परीट आणि न्हावी देखील घड्याळें बाळगतात. एकादा श्रीमान् इंग्रज असला तर त्याच्या घरीं किमानपक्ष पांच सात क्लाकें व दोन चार सोन्या रुप्याचीं घड्याळें असतात. क्लाकांची योजना अशी केलेली असत्येः— एक बबरजी खान्यांत, एक जिन्यावर, एक दिवाणखान्यांत, एक जेवणाच्या मेजाजवळ, एक वाचायाच्या कोठडींत, एक बसायाच्या जागेंत, व एक निजायाचे कोठडींत, या प्रमाणें पारशी व दुसऱ्या श्रीमान् लोकांच्या घरींही क्लाकें जागोजागीं ठेविलेलीं असतात. भाडोत्रीगाडीवाल्यांच्या तबेल्यांत देखील घड्याळें असतात. कोठेंकोठें बट्लर आणि बबरजी देखील शेंदीडशें रुपयांच्या किमतीचीं सोन्यांचीं सांखळी सुद्धां घड्याळें गळ्यांत घालून रस्त्यांत फिरताना दृष्टीस पडतात. सारांश गरीब गुरीब देखील मुंबईत घड्याळें बाळगितात. जागोजागीं, चौक्यांवर, देवळांत, मशिदींत दवाखान्यांत व कारखान्यांत, घड्याळें वाजतांना ऐकायास येतात; तेणेंकरून गरीबगुरिबांस देखील घटिका, तास, पळें, सर्वकाळ समजतात.

नाना तऱ्हेचीं नवीं घड्याळें विकण्याचीं दुकानें किल्ल्यांत व दुसऱ्या ठिकाणीं पुष्कळ आहेत. हीं इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स व जिनीव्हा या देशांतून येतात. जीं इंग्लंड देशांतून येतात तीं उत्तम प्रतीचीं असतात. घड्याळें व क्लाकें नीट करणाऱ्या पारशांचीं व दुसऱ्या लोकांचीं दुकानें दर रस्त्यांत पांच दहा आहेतच. आणि प्रत्येक दुकानांत पाहावें तेव्हां घड्याळें नीट करून घेणारे दोन चार गृहस्थ बसलेले अढळतातच. घड्याळें नीट करणारे

लोक बहुधा मोठे धूर्त व मसलती असतात. कोठें कोठें या लोकांकडे टोपली टोपली घड्याळें पडलेलीं असतात.

या शहराचें वैभव पाहूनच मराठे लोक आनंदांत असतात तेव्हां दाराप्राशीं तुणतुणें व डफ वाजवीत बसून मुंबईच्या स्तुतिपर कवनें ह्मणतात, त्यांतील एकदोन मासले पुढें उतरून घेतले आहेत.

लावणी.

आसपासदर्याभराहै बडाजीख्यालखुदरतका ॥
विलायतमेंबादशाहरहना मुलखोंपरअम्मलउनका ॥
तालचेरीमदरासव्हांहै कलकत्ताबंगालेका ॥
बडेबडेशहरोंमें तारिफनामबजातामुंबईका ॥
कांलग्गइनामहीविकट नाजुकबंदरदम्मणका ॥
पानीपरफौजालगाया चारतरफधोशाउनका ॥
सबशहरोंपरहुकुमचलाता बंगालेकासाहेबका ॥
मुंबईशहरकानवाबंदर मालआवतामुलखोंका ॥
काशीगयाअबभैयाबालकटोपीवालेका ॥
सुरतमेंसाहेबीकरतेशहरवढायाकोचीका ॥
माहीममांडवीधक्काबंदीरनादरसुभावणा ॥
करनाटकमस्कतचीनबडामालआवताभरणा ॥ १ ॥ मुंबईशहरगुलजार मुंबादेवीहैठिकाणा ॥
इंग्रजकीसाहेबीचलताउप्परकिलानमुना ॥
अजबतऱ्हेंकाटापुमुंबईजराहैदखनमें ॥
शिवशंकरपैगंबरदेवरहेतेहैंतेबसतीमें ॥
उसबसतीकेच्यातुरलोकऐसानहींकोयदुनयामें ॥
पवनसेंलेताकामलकडीचलाताहैपानीमें ॥
शेंकडोखंडीकाआटाहोताहैपवनचक्कीमें ॥ *

---

* चर्चगेटाजवळ वाऱ्याच्या योगानें गहूं दळायाचा कारखाना सन १७२५ त घातला होता.

पलटणकुंपावबनाकरभिजवादेतालष्करमें ॥
सुनोघडयाळीघननघननआवाजआवतादेवलमें ॥
क्याकलसूतरकामबनायाघंटावाजेदेवलमें ॥
बावडीकुंवबबाधकरपाणीभिजवाताजहाजोमें ॥
हजारोआरमारखडीदेखततमासाबंदरमें ॥
कांटेसेतोफाचढाकरउतारलेतेकिल्लेमें ॥
पाहाडसरिखेजहाजबनातेकारखानागोदीमें ॥
सोहसीसेंकामनाहुवेसोएकआदमीनेकरना ॥
उसमेंसेंजहाजनिकलकरबडेपानीमेंलेजाना ॥ २ ॥ मुंबईशाहरगुलजार ॥
क्याहिकमतसेंसंगीनपक्काकामबनायाहैकिल्लेका ॥
कोटकेअदरकोटघेराखंदकपानीका ॥
बुरुजपरतोफारखाहैबडामारमारनेका ॥
खडाचौकीपाहाराहोताहैबंदोबस्तादरवाजेका ॥
कोटकेअंदरकोटखासाकिल्लासाहेबका ॥
सवाईनिशाणभडकेबावटाविलायतकेबादशहाका ॥
कोटकेबाजुन्यारामुकामहैखुलावेका ॥
दांडीपरचिराखजलतासुमारमनवरआनेका ॥
उसबाजुकुऔरकिल्लावांदाहैटेंकरीका ॥
सबशाहरोकुलियापेटमेंवांकुसक्कानेचलनेका ॥
†माजगावमेंतलावबंगलानवावहनशासाहेबका ॥
परलमेंहवेलीबनाहुवाहैऐसाकामनहीदेखा ॥
माहिमसेलगामुंबईवागवंगलेकाखुबरमणा ॥
जग्गोजग्गेमेलाहोताहैमहालक्ष्मीदेखना ॥ ३ ॥ मुंबईशाहरगुलजार ॥
सेटऔरसावकारघरघरअम्मलसबकूंखिलावते ॥
पारशीनगुजराती, शेणवी परभूचलावते ॥
मुसलमानऔरसबलोकबडेबडेतालेवानऱ्हांरेते ॥

---

† हनशा साहेब हा मोंगल बादशाहा कडून वकील माजगावांत रहात होता.

उनकेजीवसबकोईख्यालतमाशादेखतहै ॥
बाराकौन्सलदारआठवेदिनकौन्सलभरतेहै ॥
बूकदेखकरजुसतीसहोतीसाहेबकरताअदलजसे ॥
नकसेंगोविंदरावजुम्हररानोजोन्हांरहते ॥
प्रियमूरतकीदुवादेखकरमल्लारीख्यालखुबगाते ॥
मुंबादेवीमाताशरमरखनातेरेबिनकुचनहींरेते ॥
भैरुबजातेमोरचंगदंगआबाजीछंदखुबगाते ॥
छोटेबडेसबलोकोंकुअर्जीमेरीसुनलेना ॥
हमपरदेसपाखरूंउसखातरमोबदरखना ॥ ४ ॥ मुंबईशहरगुलजार ॥

मुंबईवरपोवाडा.

सागरामाजीबेटयेटपहातिचेकोशाचाछाटा ॥
भरतिआल्यासंधीसधक्याशींउसळतिलाटावरलाटा ॥
महागिऱ्यालाखोचगलबतेंगणतांनाहींत्याथाटा ॥
रात्रौलांबिलयेतिजहाजेंखुणादिव्याचारेबोभाटा ॥
मुंबइशहरआंतरस्तेबांधिलेचहुंकडेसडकाच्यारेवाटा ॥
तृतीयप्रहरशिडकावसडयाचानसेखडाकचराकांटा ॥
म्यानेबग्यारथरोजधडाकापैसह्मणतिपल्लिकडेहटा ॥
तशाझपेटिंतकोणीसांपडलात्याचातरचुरडाआटा ॥
वस्तिशेणवीपरभुपारशीपैकेपूरधुंदीताठा ॥
एकाच्यामर्जीसआलेंतरसारेजलदमसलतघाटा ॥
असेआहेतस्वच्छंदिविलासीआपुलेमहालींबेपरवा ॥
प्रस्तुतकाळींहीसहवेचीभोगुनच्यातृप्तिजिरवा ॥
पदरींअसूंद्यादामसैलसीकामडौलैसामिरवा ॥ १ ॥
प्रथमकोटमगपोटभरायास्तवनरहरहुन्नरझुकले ॥
अटोकाटलिहिणारइंग्रजीजाणतिमात्राबिंदुकलें ॥
आलेगवरपणकायखबरनावाचेनव्हेतयेकचदुकले ॥

उदमीवाणीलोकबकालीआपुल्यादेशालामुकले ॥
इकडेसर्वअनुकूलपरंतुपाणिकांठिचेरेंसुकलें ॥
शरिरढिलेंअगदींचजसाकायवाळेंदोरिचापिळउकले ॥
मिजाजहलवादूधचहापणह्मणातिआजडोकेंदुखलें ॥
पित्तक्षोभलेंहमेतचहोतोजरजेवणवेळाचुकलें ॥

हा पोवाडा कोणी फंदीनें रचिला होता. ह्याचीं चार कडवीं आहेत परंतु एथें दीड कडवें मात्र उतरून घेतलें आहे.

मुंबई शहराच्या वर्णन पर सदहू उर्दूभाषेंतील कवन मल्हारी नांवाच्या एका दक्षिणेंतील मराठ्यानें सुमारें पाऊणशें वर्षांमागें रचिलें होतें. आणि तें त्यानें त्यावेळच्या गव्हर्नर साहेबास ह्मणून दाखविल्या वरून ते साहेब मोठे खूष होऊन त्यास सरकारांतून तीनशें रुपये बक्षीस दिले, आणि परत आपल्या देशास जायास सांगितलें. हा मजकूर एका वृद्ध गृहस्थाकडून समजण्यांत आला. त्यानें ह्या कवीस परत लावण्याचें असें विलक्षण कारण सांगितलें कीं, थोडक्या काळांत ह्या शीघ्र कवीनें मुंबईचें मोठया चातुर्यानें साद्यंत वर्णन केलेलें पाहून गव्हर्नर साहेबांस असा संशय आलाकीं, हा आपल्या राज्याचा सर्व अंत समजून घेऊन कदाचित् दुसऱ्या राजांस कळवील ! अशा आमच्या लोकांच्या क्लिष्ट कल्पना आहेत.

कोणी नवा गृहस्थ मुंबईस आला असतां प्रख्यात स्थळें पाहाण्यास मोठा उत्सुक असतो; तीं स्थळें कोणतीं ह्मणाल तर टंकसाळ, गोदी, तोफखाना, सुताचें यंत्र, कापड विणण्याचें यंत्र, सर्व पदार्थ संग्रहालय, तारायंत्र, लोखंडी सडका, वेधशाला, वैद्यशाला, दारूखाना, टौनहाल, पांजरापोळ, कुलाबदांडी, गिरण्या, उद्योग शाला, पाठ शाला इत्यादि. या शिवाय कोटांत मोठमोठाल्या पेढ्या आहेत; ज्यांत नवीनच टंकसाळेंतून पाडून आणलेल्या लाखो रुपयांचे चकचकीत डोळे दीपिवण्या जोगे ढीग दृष्टीस पडतात. त्यांचा खणखणाट क्षणोक्षणीं कानीं पडल्यामुळें एकाद्यास सहज उल्हास होतो. चमत्कारिक बिलोरी सामान व अनेक तऱ्हेच्या अमोलिक वस्तूनीं भरलेलीं अशीं पारशी, इंग्रज, व मुसलमान लोकांचीं दुकानें आहेत. तसेच जिकडे ति-

कडे औषधांनीं भरलेले अनेक रंगाचे शिसे डाक्तर लोकांच्या दुकानांत चमत्कारिक रीतीनें रचलेले पाहून हे कोणी धन्वंतरीच असावे असा भास होऊन एकादे वेळीं मन मोहित होऊन जातें. त्याच प्रमाणें एकाद्या सावकाराच्या घरांत गेलें असतां त्याच्या घरांतील तऱ्हेवार सामान, गाडी घोड्यांचा सरंजाम, चाकर नफरांची धामधूम व द्रव्याची विपुलता पाहून हा कोणी कुबेरच असावा अशी कल्पना होत्ये. जागोजागीं पुस्तकालयें लागून गेलीं आहेत; ज्यां मध्यें सहस्रावधि अनेक विषयांवर सुंदर रीतीनें बांधलेले ग्रंथ रचून ठेविले आहेत. आणि जिकडे तिकडे चित्रें टांगलेलीं आहेत, जीं पाहतांच चित्र रेखेचें स्मरण होतें. अर्थात् जेथें पाऊल टाकावें तेथें दृष्टि वेधण्या जोगे कांहीं ना कांहीं तरी दृष्टीस पडतें. मुंबईतील अनेक रंगांच्या व आकृतींच्या गाड्या पाणीदार अरबी घोडे जुंपून संध्याकाळचे पांच सहा वाजतां कापाच्या रस्त्यांतून जातात, त्यांचाथाट पाहून एक नवीनच कोंकणातून आलेला गृहस्थ चालत असता क्षणभर स्तब्ध उभा राहून असें ह्मणाला. "कायहो सांगावें! तुमची मुंबई हे केवळ इंद्र भुवनच आहे. जन्मास यावें तर एकदां मुंबई पाहावी. तरच जन्माचें सार्थक."

एका मोढ ब्राह्मणाची आई खंबायतेहून सन १८६१ त एथें आली होती. ती मुंबईचे ऐश्वर्य पाहून असे ह्मणाली "महाराज तमारी मुंबईनी तो हदछे. आजेहूं एक महिनो लगन जोती फरूंछुं, तो पण आंखोनी तृप्ति थतीच नथी. गाडीनी तो रस्तामां एटली भीड थायछे के, सांबथी चालवा जईये तो पछवाडेथी गाडिओ आवेछे. जरा आबाजु सरकवा जाऊं, तो बीजी बाजूथी गाडीओ आवेछे. भगवानजीये मुंबई परतो बहु कृपा करेली छे."

कांहीं वर्षांमागें प्रख्यात सरजमशेटजी जिजीभाई बारोनेट यांहीं इंग्लंड व भरतखंडाची प्रतापी राणी विक्टोरिया हीस एक उत्तम प्रकारची अरबी घोड्यांच्या जोडीची भेट पाठविली होती. तीस सुमोरें २०००० रुपये खर्च झाला होता असें सांगतात. ह्यावरून पुराणांतरीं शामकर्णाचें वर्णन केले आहे त्याहूनही हे घोडे उंच वर्णाचे होते असें वाटतें.

कवन.

कायहोमुंबईबंदरउमदाकोटयावधिफिरतातजहाजें ॥
अजबकंपनीशहरत्यालालंकेचीउपमासाजे ॥
गव्हर्नराचेंतक्तमजेचेंदिसतेंउमदाखूबाशिरां ॥
तऱ्हेतऱ्हेचेरंगितबंगलेऐनइंग्रजीपहातऱ्हा ॥
भरररस्यामध्यें उभेशिपाईलोकह्मणतीसरासरा ॥
रथगाड्यांचीगर्दीहोतीव्हाबाजूलामार्गेफिरा ॥
मोठेमोठेसावकारसाहेबरथफिरवीतीझराझरा ॥
नवखंडींचेमाणुसपाहुनरथह्मणतीहावरावरा ॥
जिकडेतिकडेअशीचगर्दीरथजातांघडघडवाजे ॥
अजकपंनीशहरत्याजलालंकेचीउपमासाजे ॥

जें मुंबई शहर साप्रत इतक्या वैभवास चढलें आहे, तें सन १५३० त ज्यावेळीं मुसलमानांकडून पोर्टुगीझ् लोकांच्या हातीं आलें त्यावेळीं केवळ रानवट व ओसाड गांवांसारिखें असून त्यांत सुमारें लहान मोठीं मिळून ४०० घरें होतीं, आणि पांच दहा हजार लोकांची वस्ती होती. ती केवळ कोळी, भंडारि, आणि पांच कळशी, या जातींची असे. आणि जमीनीचा वसूल सरकारास दरसाल ७०० असुरप्या ह्मणजे अजमासें ३५० रुपये होत असे. एथील जमीन कातवळवट व वरड असून आसपास खाजणें असल्यामुळें धान्य वगैरेचें उत्पन्न ही फार होत नसे. तथापि पुष्कळ वर्षांपासून इंग्रज व्यापाऱ्यांचा त्याबर डोळा होता. सन १६५४ त कंपनीच्या मुख्यांनीं आलिवर क्रामवेल त्यावेळच्या इंग्लंडांतील दरबारचा मुख्य अधिकारी याजकडे असें बोलणें लाविलें होतें कीं, हिंदुस्थानांत व्यापार करण्यासाठीं आपणास पोर्टुगीझ्लोकांकडून कसेंही करून मुंबई बेट मिळेसें करावें. शेवटीं हें बेट त्यांजकडून विकत तरी घ्यावें. परंतु थोडक्याच काळांत अनायासानें तें त्यांस मिळालें. सन १६६१ मध्यें पोर्टुगालच्या राजानें आपली कन्या इंग्लंड देशाचा राजा दुसरा चार्लस यास देऊन लग्नसमयीं हें बेट तीस आंदण दिलें.

त्यावेळीं ही ह्याची जमाबंदी केवळ सांगण्याजोगी नव्हती. सरासरी शहराचा खर्च भागणें देखील मुष्कील पडे.

एथील एका पुरातन स्थायिक सुताराकडे एक चमत्कारिक कवन होतें, त्यावरून मुंबईची पूर्वींची स्थिति कशी होती, इंग्रज एथें केव्हां आले, पुढें ते वैभवास कसे चढले आणि मुंबईतील जमीनीचे भाग समुद्रांत होते ते कसे भरून काढिले, याविषयीं बरींच प्रमाणें सांपडतात. हे श्लोक केवळ मुंबईतील पाहिल्या अस्सल भाषेंत होते, ते कोठें भाषा बदल त्याशिवाय श्लोकांच्या छंदास लागतील तेवढे फिरविले आहेत. पुढील दोन श्लोकांमध्यें मुंबईच्या मूळ स्थितीचें वर्णन केलें आहे.

*सत्रासेंविससंवताचेसमयींइंग्रजविलायेतसीं ॥
आलापाहुनिज्येष्ठमासबरवाचालूनिमुंबेइसीं ॥
फिर्ग्यानेंबकशीसगांवदिधलाईनामबाच्छाइला ॥
तालेवंतसमर्थइंग्रजइथेंतैंपासुनीवाढला ॥
निमेंमुंबईसागरामाजिहोती ॥ बहूलोकवस्तीअसीतैंनहोती ॥
महाघोररानेंतशाशेतवाड्या ॥ लघूझोंपड्याझांवळ्यांच्याकवाड्या ॥

सन १६६६ त हें बेट इंग्लंड देशाच्या राजानें सालिना १०० रुपये सोन्याचें नाणें सरकारास द्यावें असा करार करून कंपनी सरकाराच्या ताब्यांत दिलें. तेव्हांपासून हळू हळू या शहराचा भरभराट होत चालला. देशोदेशचे लोक येऊन एथें जमूं लागले. हें बेट इंग्लंडदेशाच्या राजाच्या स्वाधीन झालें त्यावेळीं शहरांतील मालमत्ता घरेंदारें व सरकारी ऐवजमिळून सर्व जिनगी २८,३४० रुपयांची होती. सन १६८८ त ६४,९६०१ रुपये इतकी वाढली. पुढें १८१२ त १,३२,६०,००० इतकी होती. आणि सन १८५८ त फक्त शहरांतील स्थावर जिनगी व व्यापारि लोकांचा विकावयाचा माल मिळून सुमारें पन्नास कोटी रुपयांवर आहे, असा आकार केला होता. याशिवाय लोकांचें नग नगोटें, नगद नाणें व इतर मालमत्ता. सन १८६१ मध्यें फक्त मुंबईच्या जामदारखान्यांत रोकड ३,१२,५५,२३०. रुपये होते; तु

* सध्या १९१९ संवत चालला आहे, यावरून यास आज १९९ वर्षे झालीं.

हिंदुस्थानांतील सर्व जामदारखाने मिळून नगद नाणें १४,२८,६९,१७८ रुपये होतें. ह्यावरून कंपनी सरकारच्या ऐश्वर्याचें सहज अनुमान करितां येईल.

ह्या शहराच्या भरभराटाविषयीं जेव्हां दुसरे शहरांतील लोक ऐकतात, तेव्हां त्यांला असें वाटतें कीं, हें मोठें विस्तीर्ण शहर असेल, परंतु हें एक हिंदुस्थानाच्या पश्चिमेस १९ अक्षांशांवर लहानसें बेट असून त्याची लांबी कुलाबाशिवायकरून उत्तरे पासून दक्षिणेपर्यंत सुमारें साडेचार कोश, आणि रुंदी पूर्वे पासून पश्चिमे पर्यंत सुमारें दीडकोश, हीही सर्वत्र सारखी नाहीं, कोठें अर्धकोश कोठें पाऊणकोश असी आहे. आणि सगळें क्षेत्र फळ सुमारें आठ चौरस कोश असून याची आकृति विषमचतुरस्र आहे. इतका सगळा या नावाजलेल्या शहराचा विस्तार. हाहि तीनचार जमीनींचे जवळचे भाग एकत्र मिळवून केला आहे. असें हें शहर सर्व प्रकारें निकृष्टावस्थेत असताना ह्याचा एवढा भाग्योदय झाला, ही एक मोठीच आश्चर्याची गोष्ट आहे. ह्या बेटाच्या भाग्योदयास अनुकूळ असें पूर्वीपासून एक साधन मात्र होतें, तें कोणतें ह्मणालतर बंदर. मुंबईच्या बंदरासारिखें सर्व गोष्टींत व्यापारास व जहाजांस सोईवार असें भरत खंडांत दुसऱ्या ठिकाणीं कोठेंच नाहीं असें सांगतात. पोर्टुगीझ् भाषेमध्यें "बों" ह्मणजे चांगलें आणि "बेहीया" ह्मणजे बंदर असा अर्थ होतो. आणि मुंबई हें अन्वर्थक नांव ह्या बेटास पोर्टुगीझ् लोकांनीं दिलें असें बहुतेकांचें मत आहे. परंतु त्या पूर्वीं ह्या बेटाचें काय नांव होतें तें बराबर समजत नाहीं. मुंबई हें नांव ह्या बेटास पडण्याचीं बहुतेक दुसरीं कारणें सांगतात, परंतु त्यांतील एकाच्याही निर्णय होत नाहीं. याचा विचार पुढें कारणपरत्वें करण्यांत येईल.

इंग्रज लोकांच्या राज्यसत्तेचा पाया ह्या खंडांत प्रथम मुंबईंत घातला गेला, आणि पुष्कळ काळ पर्यंत मुंबई हीच त्यांची मुख्य राजधानी होती. मग मद्रास आणि बंगाल हस्तगत झाल्यावर मुख्य राजधानी कलकत्ता करून मुंबई ही त्याच्या खालोखाल केली. पाहा ! जें स्थान केवळ कोळी व भंडारी यांचें होतें आणि ज्यामध्यें पांच सराफ व दोघे प्रख्यात व्यापारी सांपडणें देखील कठीण होतें, त्याची सत्ता आज भागीरथी सारिखी सर्व भरतखंडभर पसरून गेली आहे. " राईचा पर्वत होतो " असें ह्मणतात तसा प्रकार भरतखं-

डांत इंग्रज लोकांच्या राज्यसत्तेचा झाला. ह्या सगळ्या प्रतापाचा उगम को-ठून ह्मणालतर सुरतेची वखार आणि मुंबई बेटाचा राज्याधिकार. ह्या शहराचा महिमा वाढायास केवळ कंपनी सरकारचेच पाय. इंग्रज लोकांचा अलौकिक उद्योग, अतर्क्य धूर्तपणा, व स्तुत्यव्यवहारदक्षता हींच ह्याच्या वैभवास कारणभूत झालीं, असें ह्मटलें पाहिजे.

पृथ्वीवरील राजे, अमीर व श्रीमान् लोक हजारो रुपये खर्च करून मुंबईचें ऐश्वर्य पाहाण्या निमित्त एथें येत असतात. युरोप खंडांतील राजमान्य गृहस्थ तर या शहरावर स्वामित्व चालवितातच. आफ्रिका खंडांतील शिद्दी-लोकांचे राजे व सरदार वर्ष साहा महिन्यांनीं दृष्टीस पडतचआहेत. अमेरिकेंतील नामांकित सौदागर व प्रख्यात मानकरी गृहस्थ मोठमोठाल्या आगबोटींतून बंदरांत उतरत आहेतच. भरतखंडांतील बादशहा, राजे, सरदार इत्यादि बडे लोकांच्या स्वाऱ्या शिवाय तर दिवस खालीं जातच नाहीं. आज कोठें नेपाळचा जंग बहादुर आला; आज कोठें मस्कतचा इमाम आला; आज कोठें सिंधचा अमीर आला; आज कोठें अजमीरचा दिवाणसाहेब आला; आज कोठें इराणचा एलची आला; आज कोठें मुरबीचा ठाकूर आला; आज कोठें बंगालचा नवाब आला; आज कोठें काबुलचा शाहाजादा आला; आज कोठें कलकत्याचा बाबू आला; आज कोठें दिल्लीचा खानबाहादुर आला; आज कोठें करनाटकांतील सुभेदार आला; आजकोठें झालेवारचा राजा आला; आज कोठें उदेपुरचा राणा आला; आज कोठें अर्काटचा मुत्सुद्दी आला; आज कोठें झंजिबारचा वजीर आला; आज कोठें पोरबंदरचा मनसुबदार आला; आज कोठें सिंदे आले; आज कोठें गायकवाड आले; आज कोठें होळकर आले; आज कोठें धारचे पवार आले; आज कोठें बायजाबाईची स्वारी आली; आज कोठें इंदुरचे सौदागर आले; आज कोठें सातारचा राजा आला; आज कोठें कोल्हापुरचा महाराज आला; आज कोठें ढमढेरे आले; आज कोठें निंबाळकर आले; आज कोठें रास्ते आले; आज कोठें पटवर्धन आले; आज कोठें जमखंडीकर आले; आज कोठें कुरुंदवाडकर आले; आज कोठें पहिल्या प्रतीचे सरदार आले; आज कोठें दुसऱ्या प्रतीचे सरदार आले; असे प्रतिदिवशीं को-

त्यांना कोणी रस्त्यांतून स्वाऱ्यानिशीं जातांना दृष्टीस पडत आहेतच. जे जे ए- थें येतात ते शहराचें वैभव पाहून तल्लीन होतात. आणि दहावीस हजार रुपये तरी खर्च करून जातात. कोणी कितीही कृपण असला तरी, या शह- रांत आला ह्मणजे त्याची मनोवृत्ति फिरून त्याच्या अंगीं औदार्यशक्ति येते, अ- सा या भूमीचा गुण आहे.

नलगेव्याकरणाची न्यायाचीघटपटादिखटपटती ॥
वैकुंठपेंठमोठी नामावरिहीनदीनखटपटती ॥

ही एक मोरोपंताची आर्या आहे. यांतील भावार्थ इतकाच घ्यावयाचा कीं, ईश्वर मोठा आहे त्याच्या कृपेनें कोणी कितीही अघोर पातकी व मूढ असला तरी तो तरला जातो. हीच आर्या थोडीशी फिरवून तिचा ओघ मुंबई शहराकडे नेला आहे.

नलगेखटपटविद्या भ्यासाची तनधनादितींखपती ॥
मुंबइशहराचिमोठें ज्यामध्येंहीनदीनहीखपती ॥

पाहा ! आज मुंबईमध्यें गरीब दुबळा, लंगडा लुला, आंधळा पांगळा, ब- हिरा मुका, भला बुरा, चोर चिरटा, धोंट लबाड, खुळा भोळा, सोंगी ढोंगी, कोणी कसाही आला असतां, अन्न वस्त्रास मरत नाहीं. कोणी कोणी पग- डबंद घरीं बसल्या बसल्या सहज दिवसांतून एकदोन रुपये कमावितात. ए- कादा अडाणी वाणकोटीदेखील एथें येऊन वर्षाअंतीं पांच पन्नास रुपये घेऊ- न जातो. मग उद्योगी आणि हुशार लोक शेंकडो रुपये कमावितील, हें सां- गायासच नको. कांहीं वर्षांमागें एथें लंगडी आणि लुली एक ह्मातारी बैरागी- ण आली होती, तिला डोलींत बसवून रस्तोरस्तीं फिरविण्याचा मक्ता दोघां ब- ळकट शूद्रांनीं पत्करिला होता. ते तिला सर्व शहरभर फिरवून संध्याकाळीं आठ चार आणे देत, आणि बाकीचें उत्पन्न आपण घेत. देशोदेशांतून श्रीमंत एथें येतात इतकेंच नाहीं, परंतु आंधळे, पांगळे, जर्जर झालेले पाउणशें ऐशीं वर्षांचे ह्मातारे, अशक्त, व्याधिग्रस्त, असे अनेक जातीचे भिकारी लो- कही शेंकडो कोशांवरून एथें येतात.

प्रकरण २.

मुंबईत सद्यः कित्येक पुरातन कुळांतील लोक वसत आहेत त्यांचा वृत्तांत—इसवी सन १४०० शां मागें या मुंबई टापूचीं दोनचार बेटें होतीं असें अनुमान करण्याचीं कारणें—मूळचे स्थायिक लोक—पूर्वींचें मुंबादेवीचें व काळबादेवीचें देऊळ—वसई वगैरे दुसरीं स्थळें—पारशीलोकांचें येणें.

सांप्रत मुंबईमध्यें जे इतके लोक आहेत ते अनेक जातीचे व कुळांचे जमले आहेत, आणि त्या प्रत्येकांतील भेद उघड समजतो. हे लोक एथें कोणत्या काळापासून वसूंलागले याचा पक्का शोध केल्यानें मुंबईची जमीन केवळ बरड असून एवढ्या वैभवास व मोठेपणास चढण्यास राजकीय व व्यापारसंबंधी कायकाय कारणें झालीं याविषयीं प्रत्यक्ष प्रमाण सांपडतें. सुरतेचा व्यापार मुंबईबंदरांत चालू झाला तेंव्हांपासून तें शहर मोडलें. त्यामुळें पुष्कळ पारशी लोक मुंबईंत येऊन राहूं लागले; तसेंच इंग्रज लोकांनीं पुणें घेतलें तेंव्हांपासून ब्राह्मण व इतर दक्षिणी लोक एथें येऊन राहूं लागले. घोड्यांचा व्यापार चालू झाल्यामुळें अरब व कंदहारिलोक एथें येऊन वस्ती करूं लागले. याचप्रमाणें इतरदेशांतील लोकही एकामागून एक येऊन राहिले. ज्यावेळीं इंग्रजलोकांनीं मिसर व दुसऱ्या देशांवर स्वाऱ्या केल्या त्यावेळीं बहुतेक मद्रास शहरांतील कामगार व सरदार आपआपले चाकरमाने घेऊन मुंबईंत आले, त्यामुळें कामाठी लोकांची वस्ती एथें झाली. पोर्टुगीझ, मुसलमान, आणि इंग्रज ग्रंथकर्त्यांनीं या प्रकरणावर जे ग्रंथ लिहिले आहेत ते वाचून त्यांच्या मूळस्थानांचीं नांवें शोधून काढिलीं असतां हेंच सिद्ध होतें.

सदहू प्रमाणें हल्लीं मुंबईंत पुरातन काळांतील जे लोक राहतात, त्यांच्या भाषांच्या आधारानें त्यांच्या कुळाचा शोध लागतो. मुंबईंत हल्लीं तऱ्हतऱ्हेच्या

मराठी भाषा बोलतात त्यांमध्यें साष्टी, माहीम, माटुंगें, आणि माजगांव, एथील किरिस्तांव जी भाषा बोलतात ती दुसऱ्या लोकांच्या भाषेहून भिन्न आहे. याजवरून असें दिसतें कीं, फिरंगी लोकांनीं त्यांस हिंदुधर्मांतून आपल्या धर्मांत आणण्याच्या पूर्वीं ते लोक हीच भाषा बोलत असत. पोर्टुगीझ् लोकांनीं किरिस्तांव लोकांस अशी विलक्षण भाषा शिकाविली नसावी, कारण यांच्या भाषेंत फिरंगी लोकांचा एकही शब्द सांपडत नाहीं. अणखी फिरंगी लोकांनीं यांला आपल्या धर्मांत घेतल्यापासून ते लोक निराळेच राहत असत. यामुळें यांच्या भाषेंत फेरफार होई इतका यांचा त्यांला सहवास घडलाच नाहीं. यावरून स्पष्ट दिसून येतेंकीं, जी भाषा सद्यः मुंबईंतील किरिस्तांव लोक बोलतात, ती पोर्टुगीझ् लोक या शहरांत यावयाच्या पूर्वीं या बेटांतील सर्व लोक बोलत असत. ज्याज्याजातींत या चमत्कारिक भाषेचें प्रस्तुत मूळ सांपडतें त्यात्याजातीचा शोध लागतो. या प्रमाणें शोध केला असतां असा निर्णय होतो कीं, पांच जातीचे लोक एथें खालीं लिहिले आहेत, त्या सर्वांची अस्सल भाषा हीच होती. आणि त्या पांच जातींचे पुरातन लेख व कथा पाहिल्या असतां त्यांच्या भाषेवरून जें अनुमान करवतें तेंच सिद्ध होऊन या पांच जाति पुरातन काळापासून मुंबईंत आपआपल्या धर्मांत फेरफार केल्यावांचून वसत आल्या आहेत, असें स्पष्ट दिसूनयेतें. त्या ह्या. १ कोळी; २ भोंगळे भंडारी; ३ पळशेजोशी; ४ पाताणे परभू; ५ पांचकळशे—वाडवळ—सुतार.

भाषेच्या आधारावरून असें सिद्ध होतें कीं, या पांच जाति हें बेट पोर्टुगीझ् लोकांच्या हस्तगत होण्याच्या पूर्वींपासून एथें वसत होत्या. अणखी या पुढील गोष्टीवरून असें दिसून येतेंकीं, हे लोक मुसलमान येण्याच्या अगोदर १४ व्या शतकाच्या प्रारंभापूर्वीं ही एथें वसत असत.

जेव्हां मुसलमान लोकांनीं पहिल्यानें सन इसवी १२९२ मध्यें दक्षिणे वर हला केला, तेव्हां अल्लाउदिन यानें देवगड, ज्यास हल्लीं दौलताबाद असें ह्मणतात तेथील हिंदुराजा रामदेव जाधव याचा पराभव करून इसवी सन १३१८ त आपली सत्ता कोंकण समुद्रापर्यंत वाढविली, त्याच समयीं पाहिल्या मुबारक बादशहानें त्या शहराजवळ हरपाळ देव याचा पराभव करून त्यास

ठार मारून टाकिलें, आणि आपल्या लष्करास कोंकण समुद्रापर्यंत राखवाली करण्याचा हुकूम केला. अल्लाउदीन यानें रामदेव याचा पराजय केला आणि आपली सत्ता माहीम, साष्टी, कोंकण समुद्र, आणि दुसरीं कित्येक बंदरें एथें चालू केली. या दोन गोष्टींचा सविस्तर वृत्तांत पाताणे परभू यांच्या पुरातन लेखांत लिहिला आहे.

वालुकेश्वर महात्म ह्मणून संस्कृत पुराण आहे त्यामध्यें वालुकेश्वराच्या देवळाविषयीं जो वृत्तांत लिहिला आहे, त्यांत असें आहेकीं, हें वालुकेश्वराचें देऊळ बांधावयाच्या पूर्वीं मुबारक बादशहाच्या जुलुमामुळें मुंबईंतील हिंदूलोक धर्मसंबंधी फार त्रास पावत असत. याजवरून असें दिसतें कीं, त्या वेळीं या शहरांत कोणी उंच वर्णाचे हिंदू होते. जर ते लोक सगळे कोळीच असते तर ते देऊळ बांधावयास झटले नसते, किंवा धर्मसंबंधी जें दुःख होतें तें त्यांस समजलें नसतें. जे साष्टींत आणि मुंबईंत सद्यःकिरिस्तांव लोक आहेत, ते कोळी आणि भंडारी होते,त्यांतून कित्येकांचीं आडनांवें आणि मूळभाषा तसीच आहे. या पांच जातींचा संबंध ओळखण्याचें मुख्य साधन त्यांची भाषाच. हे लोक मराठी भाषा बोलतात खरे, परंतु जी भाषा हिंदू किंवा किरिस्तांव कोळी बोलतात त्यांच्या उच्चारावरून व दुसऱ्या हलक्या शब्दांवरून ती केवळ मराठी पासून वेगळी दिसती, यास्तव तिला कोळ्यांची भाषा असें ह्मणतात. यावरून ह्या बेटांत पूर्वींपासून पुष्कळ कोळीलोक राहत आले असें समजावें. आणि त्यानंतर दुसऱ्या चार जाति येऊन राहिल्या. मग त्यांस पुष्कळ दिवस कोळ्यांचा सहवास झाल्यामुळें ते कांहीं कांहीं त्यां सारिखी भाषा बोलूं लागले, परंतु उच्चारांत व शब्दांत कांहीं फेर पडला. कोंकणांतील दुसरे ठिकाणचे कोळी अशीच भाषा बोलतात, पण जे नीच जातीचे कोळी लोक आहेत ते ही भाषा बोलत नाहींत. या चार जातींमध्यें या भाषेचा भेद फार थोडा समजतो. पळशे, जोशी, परभू, पांचकळशे, या तीन जातींमध्यें तर तो भेद उत्तरोत्तर कमी होत चालला आहे. ह्या विषयींचीं कारणें, दक्षिणेतून आणि कोंकणांतून पुष्कळ ब्राह्मण लोक एथें येऊन राहूं लागले, व दुसरें एल्फिन्स्टन् विद्यालय स्थापल्यामुळें मराठी भाषेची सुधार-

णूक होऊन शुद्ध मराठी ग्रंथ निघूं लागले. कित्येक सुशिक्षित लोक आत्माभिमानामुळे मूळ भाषा सोडून शुद्ध ब्राह्मणी भाषा बोलावयास लागले. अशा तीन कारणामुळें भाषेंत बहुत फेर पडला.

भंडारीलोक ओळखण्याचा प्रकार असा आहेकीं, या लोकांत भोंगळीं वाजविण्याचा फार नाद आहे. तीं ते फिरंगी लोकांचें राज्य झाल्यापासून कांहीं सरकारी कारणावरून वाजवीत असत. सुमारें इसवी सन १६७२ आणि १६८१ यांत एका गृहस्थानें असें पत्र लिहिलें आहेकीं, भंडारी लोक फिरंगी सरकारचे शिंग वाजविणारे अथवा मानकरी शिपाई होते आणि हल्लीं ही तेच लोक सेशन बसावयाचे दिवशीं न्यायाधिशाची गाडी कोर्टाच्या दरवाज्याजवळ पोहंचली ह्मणजे बावटा घेऊन शिंग वाजवितात. ह्या त्यांच्या अधिकारावरून पुरातन लेखांत फिरंगी लोक येण्याच्या पूर्वीं भोंगळे सरदारांनीं येऊन माहीमचें राज्य घेतलें असें लिहिलें आहे तें खरें आहे असें सिद्ध होतें; त्यावेळीं मुंबई आणि साष्टी हीं बेटें माहीमच्या राज्या खालीं होतीं. यावरून असें दिसतें कीं, भंडाऱ्यांचे पूर्वज भोंगळे सरदारच होते.— ज्यांचे गरीब झालेले वंशज अद्यापि परराज्याचे शोभेकरितां निशाण घेऊन शिंग वाजवीत असतात. काहीं वर्षांमागे हे लोक माहीम एथे राहत होते आणि भीमराजाचे हाताखालीं साष्टीचा आणि कोंकणांतील कांहीं गांवाचा कारभार चालवीत असत. याविषयीं दुसरे पुरातन लेख आहेत त्यांत या राज्यांचा वृत्तांत लिहिलाआहे, त्यावरून असें वाटतेंकीं, पूर्वीं या राज्याच्या दोन राजधान्या होत्या, एक माहीम, आणि दुसरी साष्टींतील मरोळ सुभ्यांतील प्रतापपुरी. साष्टीमध्यें या लोकांच्या पूर्वीं नायक लोकांचें राज्य होतें, तें या लोकांनीं घेतलें. इसवी सन १०१८ मध्यें तेथें जो राजा राज्य करीत होता तो आपण तगर राजाचा वंशज असें ह्मणवी. परंतु तो नायक लोकांच्या कुटुंबांतील असावा, कारण ठाण्यास ताम्रपट सांपडला त्या वरील लेखावरून असेंच सिद्ध होतें. साष्टीमध्यें शिलालेख सांपडले त्यांतून एकावर सन १०४७ मध्यें केशीदेवराजानें साष्टींतील उत्तनगांव इनाम दिला असा लेख आहे. अणखी तशींच इसवी सन १०९९ आणि ११०० ह्यांमध्यें

हरपाळदेव यानें विपुरगांव व दुसरीं इनामें दिलीं आहेत असें लिहिलें आहे.

याप्रकरणीं जे पुरातन लेख आहेत त्यांत भीमराजानें माहीम राज्य स्थापिलें याचा वृत्तांत लिहिला आहे. त्यांत बहुतकरून पाताणे परभांच्या आणि कारणपरत्वें दुसऱ्या चारजातींच्याही गोष्टी लिहिल्या आहेत.

मराठे लोकांनीं सन इसवी १७३९ सांमध्ये वसई घेतली, त्यानंतर जनार्दन गणेश माहीमकर यांनीं मराठी भाषेंत बखर लिहून अनंतकृष्ण याजला मुंगीपैठणास पाठविली होती त्यांतील कांहीं मजकूर पुढें घेतला आहे.

इसवी सन १२९४ त अल्लाउदीन यानें पैठणास रामदेव राजाचा पराभव केला असतां तो पुनः राज्य करूंलागला; आणि त्याचा मुलगा केशवराव यानें आपल्या बापाचा पराजय झाल्यानंतर बापाचें राज्य कायम राहावें याकरितां कोणत्या प्रकारचा पराक्रम केला ह्या सर्व गोष्टी त्या बखरींत लिहिल्या आहेत. जरी ही बखर सरळ लिहिलेली नाहीं तथापि तिजवरून असें सिद्ध होतें कीं, रामदेव राजा शूद्रकुळांतील होता आणि त्याचें आडनांव जाधव होतें. परंतु बखरीमध्यें जाधव हें आडनांव सोडून त्याबद्दल त्यास राणे असें आडनांव देऊन तो राजा सूर्यवंशी क्षत्रिय कुळांतील असें लिहिलें आहे. अणखी याबखरींत असें लिहिलें आहे कीं, रामदेव राजाचा दुसरा मुलगा भीमराव यास बापानें आपण राज्य करीतअसतां गुजराथेमधील उदेपूरच्या राज्यावर बसविला होता; परंतु तो कोणत्या गांवांत होता हें नीट समजत नाहीं. त्यानंतर त्याच्या बापाचा पराजय झालाअसतां आणि दक्षिण व पश्चिमेकडे मुसलमानीचें प्राबल्य झाल्यामुळें भीमराजास इसवी सन १२९६ मध्यें सूर्यवंशी बाराराजे आणि नामांकित सोमवंशी क्षत्रियांचीं ६४ कुळें आणि दुसरें पुष्कळ लष्कर घेऊन स्वदेश सोडणें प्राप्तझालें. मग त्यांमुद्धां दक्षिणेंत येऊन नायकराजाचा पराजयकरून त्यानें चिंचणीतारापूर, आसरी, केळवेंमाहीम, थळ, साष्टी, आणि माहीम हीं एकामागें एक घेऊन त्याचें एकच राज्य केलें. आणि त्यांतील ४४४ गांवांचे पंधरा महाल करून आपल्या बराबर जे मुख्य मुख्य होते त्यांस नेमून दिले. ह्या सूर्यवंशी राजांचीं आणि त्यांच्या कुटुंबांचीं नांवें आणि त्या महालांचीं नांवें ह्या बखरींत सविस्तर लिहिलीं आहेत. त्यामध्यें माहीम हें बरड बेट आणि तेथें राहणारे

फक्त कोळी असें लिहिलें आहे. परंतु भीमराजानें तें स्थान चांगलें आहे असेंपाहून कित्येक लोकांस पाठवून वसविलें. मग त्यांनीं तेथें घरें बांधून वाड्या व बाग केले. याप्रमाणें वसविलेलें माहीम कांहीं काळानें लहानशा राज्याची राजधानी झालें. याबखरींत माहीमास माहीमवेट, माहिकावती, प्रभावती आणि भीमस्थान अशीं नांवें दिलीं आहेत. कांहीं सरदार एथेंच राहिले व कित्येकांस केळवेमाहीम, चऊल, वसई या सुभ्यांच्या नेमणुका मिळाल्या. याजवरून त्यांचीं आडनांवें माहीमकर, केळवेकर, वसईकर, चऊलकर अशीं पडलीं आहेत.

भीमराजा मरण पावल्यानंतर त्याचा पुत्र प्रतापशा राज्य करूं लागला. त्यानें साष्टींत मरोळ एथें प्रतापपुरी या नावाची एक राजधानी बांधिली. त्याच्या राज्याच्या शेवटीं त्यानें चऊलचा सरदार नागरशा याजबरोबर लढाई करावयास प्रारंभ केला. तो त्याचा मेहुणा असावा असें लिहिलें आहे. शेवटीं नागरशानें त्या प्रतापशाचा पुष्कळवेळां पराजय करून त्याचें राज्य घेतलें, आणि माहीमचें राज्य स्वतः करूं लागला. ह्या लढाईंत ज्या सरदार लोकांनीं कुमक करून नागरशास राज्य पदवीस चढविलें होतें, त्यांस त्यांच्या इच्छेप्रमाणें कांहीं बक्षीस न दिल्यामुळें त्या एकमेकांत कलह उत्पन्न झाला. त्यावेळीं कित्येकांनीं आपल्या मदतीस मुसलमान लोकांस बोलावून आणिलें. तेव्हां त्यांनीं आपलें लष्कर साष्टी आणि माहीम एथें पाठवून नागरशास ठार मारून त्याचें राज्य घेतलें, आणि सर्व ठिकाणीं आपलें राज्य स्थापिलें. परंतु त्यावेळीं त्याचे फार लोक एथें येऊन राहिले नव्हते. नंतर भोंगळे सरदार आले, ते बहुतकरून भंडारी असावे असें वाटतें. कारण त्या लोकांमध्यें अद्याप पर्यंत भोंगळे असें आडनांव चालत आहे. आणि शिंग वाजविणें हा त्यांचा हक्क ही आहे. यावरून पूर्वीं त्यांकडे कांहीं सत्ता होती असें ह्मणावयास थोडासा आधारही सांपडतो. बखरींत दुसरें असें लिहिलें आहे कीं, मुसलमानांनीं भोंगळे सरदारांचा मोड करून पुनः तें राज्य घेतलें.

असें दिसतें कीं, जेव्हां पोर्टुगीझ् इकडे आले तेव्हां भंडारी लोकांनीं त्यांस मदत केली, त्यामुळें फिरंगी लोकांच्या राज्यामध्यें त्यांचे हक्क पूर्ववत् चालू

लागले. भोंगळे सरदारांचा पराजय करून मुसलमान लोकांनीं आपलें राज्य हळूहळू कोंकणपर्यंत वाढविलें आणि वसईचा राज्यकारभार बहादुरखानास दिला, त्यावेळीं फिरंगी लोकांनीं त्यास द्रव्याची लालूच दाखवून तेथें एक व्यापारासाठीं वखार बांधिली आणि कांहीं दिवसांनीं पुष्कळ लष्कर जमवून तिचा मजबूद किल्लाच बनविला. नंतर त्यांनीं दंगा आणि जुलूम करून, साष्टी, आणि माहीम हीं बेटें घेतलीं. पुढें या पोर्टुगीझ् लोकांनीं मुंबई इंग्रज लोकांस कशी आंदण दिली आणि मराठे लोकांच्या राज्याचें प्राबल्य होऊन फिरंगी लोकांबरोबर त्यांनीं कशी लढाई केली व तीन वर्षें लढून इसवी सन १७३९ मध्यें वसईचा किल्ला कसा सर केला हा सर्व वृत्तांत या बखरींत लिहिला आहे.

दुसरी एक बखर वसई एथील लेख जमवून केली आहे त्यावरून या गोष्टी खऱ्या ठरतात कीं, भीमराजा शूद्र सरदार होता त्यानें साष्टी आणि कोंकण यांतील कांहीं देश घेऊन आपलें राज्य स्थापिलें आणि माहीम आपली राजधानी केली.

ह्या इतिहासावरून ह्या पुढील गोष्टींचें अनुमान होतें. इसवीसन १२९५ चे पूर्वी मुंबईमध्यें कोळी लोक वसत होते आणि ते एथील मूळस्थायिक.

इसवीसन १२९५ मध्यें भीमराजानें मुंबई घेऊन तेथें बहुतकरून माड लाविले, त्यामुळें भंडारी लोक आले.

भीमराजानंतर जो राज्य करीत होता त्यास चऊलच्या सरदारांनीं पदच्युत केलें. ते सरदार त्या राज्याचे मुख्यसंबंधी नसले तर होटचे जातीचे असावे.

चऊलच्या सरदारांचा मुसलमान लोकांनीं मोड केला. त्यानंतर माहीमचें राज्य भोंगळे लोकांनीं केलें, ते बहुतकरून भंडारी असावे, त्यांला राज्य प्राप्त झाल्या नंतर त्यांनीं आपलें भंडारी आडनांव टाकून भोंगळे असें आडनांव घेतलें. नंतर जेव्हां पोर्टुगीझ् लोक आले तेव्हां त्यांनीं मुसलमान लोकांचा मोड करण्याकरितां मदत केली असतां त्यांस कांहीं राज्याधिकार प्राप्त झाला, त्यामुळें सरकारी निशाण नेण्याचे किंवा शिंग वाजविण्याचे हक त्यांक-

हे राहिले. याप्रमाणें इसवी सन १२९० पासून आजपर्यंत या पुढील जातींचें मुंबईत प्राबल्य झालें.

१ कोळी.	४ मुसलमान.
२ भीमराजा व त्याचे वंशज.	५ भंडारी अथवा भोंगळे.
३ चउलचे सरदार ज्यांचे जातीविषयीं बरोबर सिद्धांत होतनाहीं, परंतु ते वरील दोनजातींपासून निराळयाच जातीचे असावे.	६ दुसऱ्या वेळीं आलेले मुसलमान.
	७ फिरून बहुतकरून भंडारी, भोंगळे.
	८ पोर्टुगीझ् फिरंगी.
	९ इंग्रज.

पहिल्या दोन बखरी वाचल्यावरून असा सिद्धांत होतोकीं, इसवी सन १२९५ मध्यें मुंबई आणि माहीम हीं स्वतंत्र दोन निराळीं बेटें होतीं.

सुप्रीम कोर्टांतील माजी चीफ त्रान्सूलेटर मिस्तर मर्फी यांनीं लिहिलेल्या वृत्तांतावरून वरील बहुतेक गोष्टी घेतल्या आहेत.

कोळी, भंडारी, पांचकळशे, सुतार, वाडवळ, परभू, आणि जोशी, ह्या लोकांची वस्ती ह्या बेटांत मुळापासून होती असें जें एथें सांगितलें आहे त्यास प्रत्यक्ष प्रमाण हेंच आहेकीं, सदरीं सांगितलेल्या लोकांत पूर्वींपासून चालत आलेल्या जमिनी, शेतें, वाडया, अद्यापि आहेत. शिंवाच्या दक्षिणेस पळशांची डोंगरी ह्मणून एक ठिकाण आहे. त्यावरून पूर्वीं यालोकांची एथें वस्ती होती असें वाटतें. माहिमाच्या सीमेवर पुरातन परभादेवीचें देऊळ आहे यावरून परभू गृहस्थांचें एथें वास्तव्य होतें असें अनुमान होतें. जोशी व परभू लोकांचे विस्तीर्ण वाडे जागो जागीं दिसवच आहेत. भंडारी व कोळी लोकांच्या वाडया व घरें, धोबीतळें, डोंगरी व इतर ठिकाणीं जिकडे तिकडे अढळतात. व ह्यांत कित्येक लोक सधनही आहेत. पांचकळशे, सुतार, व वाडवळ ह्यांच्या ही वाडया व घरें पूर्वींपासून चालत आलेलीं गिरगांव, कांदेवाडी, माजगांव, परळ, वरळी, ह्या ठिकाणीं असून ते लोक केवळ उत्पन्नभक्षी नाहींत. त्यांत कित्येक बरेच सधन आहेत. परंतु ते इतर लोकांसारिखे आपली दौलत उघडपणी दाखवित नाहींत. ते बहुतकरून वडिलोपार्जित चाललेल्या चालीसच अवलंबून असतात. कोळभाट, कोळी वाडी, मुगभाट या नांवांचीं

ठिकाणें मुंबईंत पुष्कळ आहेत. भाट हा गोमांतकी शब्द आहे. त्याचा अर्थ वाडी, ठिकाण, किंवा वतन असा होतो. यावरून पोर्तुगीज लोकांच्या कारकीर्दीत गोमांतकांतील वहिवाटीप्रमाणें त्यांनी पालोकांच्या ठिकाणास भाट असें नांव दिलें असावें. 'त्याचीं किती भाटें आहेत?' 'हें भाट कोणाचें?' असें गोमांतकांत ह्मणतात. आणि जसें इतर देशांत जमिनीच्या धन्यास जमीन-दार, जमीनदार व वतनदार ह्मणतात, तसेंच ते लोक भाटकर ह्मणतात. काळ-बादेवीच्या देवळापासून लैनीच्या शेवटापर्यंत जो जमिनीचा भाग आहे त्यास कोळभाट असें नांव आहे, यावरून तें कोणा कोळ्याचें वतन असावें असें वाट-तें. आत्माराम बावाच्या ठाकुरद्वारामागें जी मोठी वाडी आहे तीस मुगभा-ट असें नांव आहे. आणि पूर्वी हें कोणी मुग्या नांवाच्या कोळ्याचें वतन अ-सावें. कोळ्यांमध्यें शिमगा, पोशा, भोगा, मंगळ्या, बुध्या, जोग्या, मुगा, अशीं नांवें आढळतात

पुरातन लेखांत असे आहेकीं, माहीम हे निराळेंच बेट असून भीमराजाची स्वतंत्र राजधानी होतें. आणि मुंबई हें त्याच्या लगत दुसरें बेट त्याच्या हाताखालीं होते. याशिवाय मुंबईचींही चार पांच सुटीं बेटें होतीं. तीं. अशीं:— कुलाबा, मुंबई, (किल्ल्यापासून पायधूणीपर्यंत) महालक्ष्मी, वरळी, मा-जगांव आणि शींव. कित्येकांचें असेंही ह्मणणें आहे कीं, चौपाटीच्या आसपास खाडी होती तिच्या योगानें वाळुकेश्वर आणि गिरगांव हींही विभागिलीं होतीं. पण यास बरोबर आधार सांपडत नाहीं. जेथें जेथें पूर्वी खाड्या होत्या ह्मणून सांगतात तेथील जमीन सखल असून तेथें विहिरी खटल्या असतां गोडें पाणी लागत नाही. पायधुणी, उमरखाडी, नळ, भेंडीबाजार एथील विहिरींचें पाणी अगदींच वाईट असून त्या ठिकाणीं झरे लागत नाहींत. महालक्ष्मीच्या खाल-चीं सगळीं शेतें खारीं खाजणें होतीं. त्यांतील कित्येक अद्याप आहेत, त्यांत उधाणाच्या वेळीं समुद्राचें पाणी भरत असतें. वरळीचा व कुलाब्याचा बांध बांधलेला तर उघड दिसतच आहे महालक्ष्मीस जाण्यास पूर्वी होडी लागत असे. ती सध्याच्या कामाठपुऱ्यांतून जात असे. कामाठपुरापासून थेट महा-

लक्ष्मीपर्यंत सलग खाडी होती असे मिस्तर मर्फी यांनीं पक्का शोध करून ठरवि-लें आहे आणि बहुतेकांचें असेंच मत आहे.

कित्येक भूगर्भशास्त्रवेत्त्यांचें याविषयीं असें मत आहे कीं, जी मुंबईचीं सद्यः पांच सहा बेटें आहेत तीं सगळीं मिळून पूर्वकाळांतरीं एकच बेट होतें. परंतु धरणीकंप, किंवा जमीन फाटून तिचे वेगळे तुकडे होत असा कांहीं तरी मोठाच एथें उत्पात झाला असावा, त्यामुळें मुंबईची अशी आकृति झाली असावी. डाक्तर ब्युइस्ट यांचेंही असेंच मत होतें.

ह्या बेटाचे याप्रकारचे भाग असल्यामुळें शहरांत वस्ती फार थोडी होती. आणि लोक एकमेकांपासून वेगळे असल्यामुळें त्यांजकडून परस्परांस मदत होत नसे. पूर्वी या बेटांत लुटारू, चोरटे, दंगेबाज असे लोक असून लोकांच्या घरांवर दरोडा घालीत; व आसपासच्या मराठ्यांच्या व मुसलमानांच्या संस्थां-नांतील सरदार येऊन लोकांस लुटीत; याचें कारण त्यावेळीं लोकांचा एक जथ्था नव्हता, सबब लोकांवर अशीं अरिष्टें येऊन पडत. चाळीस पन्ना-स वर्षांमागील वृद्ध लोक असे सांगतहोते कीं, मुंबईत पूर्वीं लुटारू लोकांचें भय फार असल्यामुळें सूर्यास्त झाला आणि दिव्यांत वात पडली कीं, लोक आपआपल्या घराचे दरवाजे बंद करून घरांत बसून राहत. कारण, रात्र पडली ह्मणजे एथें चोरांचें प्राबल्य होई. मग रस्त्यांत कोणी सांपडला कीं ते त्यास लुटून घेत. कोणाच्या डोकींतील पागोटीं, कोणाच्या आंगावरील धोतर घेऊन जात. जेव्हां इंग्रज प्रथम एथें आले, तेव्हांही अशीच स्थिति होती. त्यावरून त्यांनीं रात्रीचे आठतास वाजले ह्मणजे तोफ मारावी आणि लोकांस घरांतून बाहेर न पडण्याची इशारत करावी, आणि पहांटेच्या पांच कलाकांच्या घंटा वाजल्या आणि अरुणोदय झाला कीं, फिरून तोफ मारून लोकांस बाहेर फिरायाची मोकळीक आहे असी सूचना द्यावी. अशी ही वहि-वाट घातली होती ती अद्याप चालली आहे. हल्लीं दोहींसांज तोफा पूर्वी-प्रमाणें मारितात, परंतु लोकांस रात्रीचें फिरण्याची मनाई नाहीं. संध्याका-ळपासून मध्यरात्रपर्यंत लोक सर्व मुंबईभर फिरत असतात. इतकेंच मात्र, अप-

तूं कोण? कोठें जातोस? हें विचारून, समर्पक उत्तर मिळालें म्हणजे कांहीं हल्ला हरकत करीत नाहींत. रात्रीचा कोणी फिरत असला तर त्यास पोलीस अम्मलदार इंग्रजी भाषेंत असें विचारितात. *हुकम्सूदेर? (कोण येतो?) त्यास असें उत्तर द्यावें पडतें. फ्रेंड (मित्र). पोलीस अंमलदारांची गस्त रात्रीचे दहावाजल्यापासून पहांटेचे पांचतास पर्यंत सर्व मुंबईभर फिरत असते.

मुंबईच्या आसपास वीस पंचवीस कोशांच्या आंत पंधरा वीस लहान मोठीं बेटें आहेत. हा सर्व समुदाय मिळून मुंबई बेट समजावें. उत्तरेकडेस सुमारें १५ कोशांवर वसई आहे. त्याच्या खालीं साष्टी हें वसईपेक्षां मोठें आहे. त्यास ठाणें ह्मणतात. त्याच्या आलिकडे चेंबूर, वेसावें आणि तुर्भे. तुर्भे हें शींवाचा पूल बांधून साष्टीस आणि मुंबईस मिळविलें आहे, याच्या आग्नेय दिशेकडेस घारापुरी, दिवदिवें, छिनालटेंकडी, खानेरीहुनेरी आणि त्याच्याखालीं करंजें अथवा उरण. ईशान्येकडेस वांदरें हें माहिमाचा पूल बांधून मुंबईस मिळविलें आहे. ह्या शिवाय आजुबाजूस दुसरीं लहान लहान दोन तीन बेटें आहेत. खानेरीहुनेरी, दिवदिवें, छिनालटेंकडी ह्या ठिकाणीं चांचे व दुसरे लुटारू लोक येऊन पूर्वी राहात होते. आणि ते आसपासच्या गांवांत छापे घालून जहाजें लुटीत.

तुर्भे, वेसावें, चेंबूर, कुरलें, मालाड, वसई, साष्टी, वगैरे आसपासच्या गांवांत पांचकळशी, वाडवळ, व सुतार या लोकांची वस्ती फार असून या लोकांचीं वंशपरंपरेनें चालत आलेलीं शेतें, वाड्या, व वतनें पुष्कळ आहेत. आणि हे लोक बहुतकरून शेतभात करूनच आपला निर्वाह करितात. या लोकांत चार पांच तट आहेत, तरी ते मुळचे सगळे एकच होते असें सांगतात. यांमध्यें हरी केशवजी या नांवाचा एक विद्वान गृहस्थ होऊन गेला. यांस इंग्रजी भाषेंत बरेंच गम्य असून मराठी भाषा चांगली येत असे. व संस्कृताचाही त्यांनीं थोडा अभ्यास केला होता. यांनीं इंग्रजी भाषेंतील कित्येक शालोपयोगी व दुसऱ्या ग्रंथांचें मराठींत भाषांतर करून, सात आठ सुरस मराठी ग्रंथ तयार केले.

* पोलिसच्या शिपायांस इंग्रजी शब्दांचा बरोबर उच्चार करितां येतनसल्यामुळें ते "हुकमडर" असें ह्मणतात. आणि उत्तर देणारा ही त्याच कोटींतला असला ह्मणजे तो असें प्रत्युत्तर देतो-- "फिरंग".

ह्यांस सदर अदालतींत भाषांतर करण्याची असामी होती. यांस सन १८६९ त देवाज्ञा झाली. कांहीं पुरातन गोष्टींचा शोध करून यांनीं सुतार, व पांच-कळशी, हे अस्सल सोमवंशी क्षत्रिय असा निर्णय करून आपण सोमवंशी क्षत्री असें ठरविलें होतें, तेव्हांपासून हे लोक आपण सोमवंशी क्षत्री आहोंत असें ह्मणतात. यावरून हे एथील मुळस्थायिक होते व यांजकडे कांहीं राजसत्ता होती असें वाटतें. परंतु यांनीं हें कोणत्या आधारावरून ठरविलें होतें हें समजत नाहीं. कोणी असें सांगितलें कीं, पांचकळशे हे पांडवांचे वंशज ह्मणून त्यांस पांचकळशे असें नांव पडलें. परंतु यागोष्टीस कांहीं आधार सांपडत नाहीं.

पळशेजोशी हे वसई आणि केळवेंमाहीम एथें फार आहेत, आणि तेथें त्यांचीं वतनें व वाड्या आहेत.

परभू लोक इंग्रजी दरबारांत बहुत काळापासून महशूर आहेत इतकेंच नाहीं, परंतु भीम राजाच्या कारकिर्दींत त्यांजकडे राज्यकारभार होता असें पुष्कळ गोष्टीं वरून समजण्यांत येतें. इंग्रजी जहाल्या पासून ते इंग्रजी भाषा शिकून सरकारी हपीसांत कारकुनीचें काम करूं लागले, आणि दुसरीं सरकारी हुद्याचीं कामें ही त्यांजकडे चालत होतीं असें सध्याच्या वहिवाटीवरून ध्यानांत येतें. वरळीचा बांध बांधण्याचे काम रामजी शीवजी नांवाच्या एका परभू इंजिनराकडे सोंपलें होतें असा लेख सांपडतो. हे लोक पोर्टुगीज् लोकांच्या राज्यांतही फिरंगी भाषा शिकून कांहीं कामें चालवीत होते असें अनुमान होतें. कारण मागील काळांतील कित्येक वृद्ध गृहस्थ फिरंगी भाषा बोलत. व त्यांजकडे फिरंगी भाषेंत लिहिलेलीं कागदपत्रें असत. कांहीं वर्षांमागें धाकजी दादाजी नांवाचा एक परभू गृहस्थ या शहरांत मोठा प्रख्यात होता; त्यांनीं कांहीं काळपर्यंत गाईकवाड दरबारांत दिवाणाचें काम केलें होतें. नंतर इंग्लंड देशाशीं व्यापार करीत. हल्लींही यांमधील कित्येक गृहस्थ सरकारी हुद्याचीं मोठीं मोठीं कामें चालवितात. इंग्रजी न शिकलेला असा यांत कोणी विरळा.

शिंपी लोक एथें फिरंग्याच्या कारकिर्दीपासून किंबहुना इंग्रजी झाल्या-

पासून आले असावे असें अनुमान होतें. कारण यांच्या कारकीर्दींत नवे शि-पाई ठेवणें व इंग्रजी रिवाजाच्या पलटणीस पोशाक करणें चालू झालें, तेव्हां-पासून यांची संख्या वाढत चालली. पूर्वी हें काम थोडकेसच होतें. आणि यांतच त्यांतील कित्येकांनीं पुष्कळ द्रव्य कमाविलें. यांमध्यें आत्माराम शिंपी नांवाचा एक गृहस्थ पुष्कळ वर्षांपासून प्रख्यात होता; तो एथील महाजनां-मध्यें गणला जात होता. त्याजकडे विपुळ संपत्ति असून तो धर्महीं बराच करी. त्यानें भुलेश्वराजवळ मोठें देऊळ व सभामंडप बांधिला आहे. आणि तो प्रत्यहीं पहांटेस सूर्योदयापूर्वीं दरब्राह्मणास दुगाणी (दोनपै) वांटीत असे. याचें कारण रामप्रहरीं धर्म केला असतां महत्पुण्य आहे असा हिंदू लोकांचा समज आहे! दोन तीन घटिका रात्र असतानाच प्रति दिवशीं त्याच्या दारा-पाशीं भिकाऱ्यांची गर्दी होऊन जाई.

मुंबादेवीची मुळस्थापना कोणी व कोणत्या जातीच्या पुरुषानें केली होती त्याचा बरोबर शोध लागत नाहीं, परंतु हिची स्थापना होऊन सुमारें चारपांचशेंवर्षें झालीं असावीं असें ह्मणतात. आणि ह्यादेवीची स्थापना को-णी कोळ्यानें केली होती असें ही बहुतेक वृद्ध लोक आपल्या ऐकण्यांत आहे असें सांगतात. आणि ही गोष्ट संभवण्याजोगी आहे, कारण एथचे मुळस्था-यिक कोळी होते व त्यांची कुळदेवी ह्मटली ह्मणजे मुंबादेवीच आहे. आणि कोळ्यांत स्त्रियांचीं नांवें मुंगा शिमगी, मैना, मोंगु, असीं आहेत, त्यावरून असें अनुमान होतें कीं, ही देवी कोणी कोळणीनें स्थापून, हिंदूलोकांच्या शास्त्राप्र-माणें तीस आपलें नांव मुंगादेवी असें ठेविलें. तें प्रवृत्तींत मुंबादेवी असें आ-लें असावें. अथवा कोणी ब्राह्मणानें "गा" या अक्षराबद्दल "बा" या अक्षराची यो-जना केली असावी, आणि हिंदूलोकांत अशी वहिवाटही आहे. धाकजी दा-दाजी यांनीं महालक्ष्मीस देऊळ बांधिलें आहे त्यांत जो देव स्थापिला आहे त्यास धाकलेश्वर असें नांव ठेविलें आहे. आणि त्याचे शेजारीं रमेश्वरी असी देवी स्थापिली आहे. त्यामूर्तीस धाकजी दादाजीच्या पत्नीचें नांव दिलें आहे. त्याबाईचें नाव रमाबाई असें होतें, तें रमेश्वरि असें केलें आहे. तसेंच माण-कोजी यांनीं परळास देव स्थापिला आहे त्यास माणकेश्वर असें नांव ठेविलें आहे.

अस्तु. पूर्वीचें मुंबादेवीचें देवालय कापाच्या मैदानांत फांशी तख्याजवळ होतें. पुढें जेव्हां कापाचें मैदान तयार करण्यासाठीं तेथील वस्ती मोडून टाकिली, त्यावेळीं ह्या देवळाचा खरा वारस कोणी नव्हता, व कोणी सांपडला नाहीं. कोळी लोकांची वाताहात झाल्यामुळें, किंवा, त्या लोकांत कोणी पराक्रमी नसल्यामुळें कोणी पुढारी झाले नसावे. तेव्हां सरकारानें त्या देवालयाची किमत ठरवून तें मोडिलें आणि सध्याच्या जाग्यावर नेण्याची परवानगी दिली. आणि त्याचा सर्व कारभार पांडूशेट सोनार याच्या हातीं सोंपिला. हा गृहस्थ त्या वेळीं मुंबईत प्रख्यात व्यापारी व सरकार दरबारांत वजनशील होता. व लोकांत ही याची प्रतिष्ठा होती, असें पाहून याच्या हातीं तो कारभार दिला. त्यानें तें देऊळ बांधून तो त्याची सर्व व्यवस्था ठेवूं लागला तेव्हांपासून ह्या देवळाची वहिवाट त्याच्या घराण्यांत चालली आहे. सध्याचें मुंबादेवीचें तळें मात्र शेट नागरदास नवलाख्या यांनीं बांधिलें होतें.

काळबादेवीचें देवालयही फार पुरातन आहे आणि तें कोणी बांधिलें याचा बरोबर शोध लागत नाहीं. परंतु याची सध्या वहिवाट पळशे जोशी यांजकडे आहे. ज्यावेळीं सरकारानें काळबादेवीचा रस्ता वाढविला त्यावेळीं हें देऊळ मागें हटवायाचा हुकूम करून जुनें देऊळ मोडविलें आणि त्याचा जीर्णोद्धार करून देवीची पुन: स्थापना करण्याचा खर्च सरकारानें दिला. ह्याची सर्व वहिवाट मयत रघुनाथजोशी यांजकडे सोंपिली होती. रघुनाथजोशी हे एथील मुळस्थायिक असून मोठे प्रख्यात गृहस्थ होते. पूर्वीं मुंबई बेटांत वैद्य म्हटले म्हणजे हेच लोक. आणि अद्यापि ही हे लोक बहुधा तोच धंदा चालवितात. मुंबईतील उपाध्येगिरीचें काम हेच पूर्वी चालवीत असत.

मुंबादेवीचे संस्कृत भाषेत एक महात्म आहे. तें केव्हां आणि कोणी लिहिलें याचा कांहीं थांग लागत नाहीं. यांत असें लिहिलें आहे कीं, पूर्वीं मुबारक नांवाचा एक मोठा प्रबल दैत्य या बेटांत होता त्याचें नाव या बेटास पडलें होतें. यानें आपल्या तपेंकरून ब्रह्मदेवास संतुष्ट करून घेऊन आपणास कोणापासूनच मृत्यु नसावा व आपण सर्वकाळ विजयी व्हावे असा वर मागितला. तो त्यास ब्रह्मदेवानें दिला! मग तो पृथ्वीवर लोकांस व देवास पीडा करूं लागला; तेव्हां

सर्व देव जमून विष्णूस शरण गेले आणि याच्या संहार करावा अशी प्रार्थना केली. त्यासमयीं विष्णु शिव आदिकरून सर्वांनीं आपआपलें तेज काढून त्या दैत्यास मारावयास देवी उत्पन्न केली! नंतर त्या देवीनें त्या मुंबारकास मारून मरणप्राय करून भूमीवर टाकिला. आणि वर मागावयास सांगितलें. तेव्हां त्या दैत्यानें त्या देवीचा स्तव करून विनंति केली कीं, माझें नांव तुझ्या नांवांत मिळवून तुझ्या नांवापूर्वीं माझेंनांव यावें आणि तें सर्वकाळ ह्या जगांत प्रसिद्ध असावें. मग देवीनें तसा वर देऊन आपलें नांव मुंबादेवी असें ठेविलें परंतु विचारवंतानें या कथेवर कोणत्या आधारानें विश्वास ठेवावा ? हें महात्म्य सूत ऋषींस सांगतात असें यांत दर्शविलें आहे !

हा दैत्य कदाचित् पहिला मुबारख असावा. आणि यावरून हें मुंबादेवीचें वर्णन रचिलें असावें असें अनुमान होतें. आणि मुंबापूर किंवा मुबारखपुर हें मुबारख बादशहानें आपलें नांव ह्या बेटास दिलें असावें. त्यावरून मुंबई असें लोक प्रवृत्तींत आलें. तो बादशाह हिंदु धर्मद्वेष्टा होता ह्मणून आमच्या लोकांनीं त्यास दैत्य असें नांव देऊन तो मरण पावल्यानंतर त्याची कथा अशी रचून त्याचें एक पुराण केलें.

हें पुढील संस्कृत वर्णन सहज संस्कृत भाषेंतील त्या वेळची काव्यरचना वाचणारांच्या लक्षांत यावी ह्मणून उतरून घेतलें आहे.

॥ सूतउवाच ॥

अथमुंबापुराख्यानंशृणुध्वंमुनयःशुभं॥यस्यश्रवणमात्रेणचिंतितान्यामुयान्नरः ॥ १ ॥
पुरातत्रमाहादैत्योमुंबारकइतिश्रुतः ॥ तपस्तेपेमहत्तीव्रंकमलासनतुष्टये ॥ २ ॥
ततस्तत्तपसातुष्टोधाताप्राप्तस्तदंतिकं ॥ दृष्ट्वामुंबारकोदेवंनुनावनतकंधरः ॥ ३ ॥
देवदेवनमस्तेस्तुनमस्तेभक्तवत्सल ॥ गुणत्रयविभागेनसृष्टिस्थित्यंतकारिणे ॥ ४ ॥
चतुर्वदनसंभूतचतुर्वेदायतेनमः ॥ इंद्रादिसुरवंद्यायभक्तसामर्थ्यदायिने ॥ ५ ॥
इतिस्तुत्वासधातारंप्रणम्यचपुनःपुनः ॥ बद्धांजलिपुटोभूत्वास्थितोऽप्रमेयतमानसः॥६॥
दृष्ट्वातद्भक्तिमतुलांप्रोवाचचतुराननः ॥ वरंब्रूहिप्रदास्यामियस्तेमनसिवर्त्तते ॥ ७ ॥

॥ मुंबारक उवाच ॥

यदिधातःप्रसन्नोसिवरदातुंममोद्यतः ॥ तर्हिमांकुरुदेवेशजयिनंसर्वतःसदा ॥ ८ ॥
देवगंधर्वयक्षादिदैत्यदानवराक्षसैः ॥ हिंस्त्रैर्व्याघ्रादिभिरपिकृमिकीटपतंगकैः ॥ ९ ॥
नरैर्गोमहिषाद्यैश्चाप्यवध्यःपुरुषैःसदा॥यथाभवामिलोकेशतथाप्रीत्याविधीयतां ॥१०॥
एवंदैत्यस्यवचनंनिशम्यकमलासनः ॥ तथेत्युक्त्वानिजपदंजगामांतर्हितस्तदा॥११॥

ततोदैत्योवरान्लब्ध्वाब्रह्मणोमनसीप्सितान् ॥
पीडयामाससकलान्देवादीन्मुनिमानुषान् ॥ १२ ॥

ततःसमेत्यतेसर्वेजग्मुर्वैकुंठमुत्तमं ॥ तत्रपीतांबरंनत्वाचचक्षुर्दैत्यचेष्टितं ॥ १३ ॥

निशम्यतद्वचोविष्णुर्विचार्यमनसिक्षणं ॥
विधिमप्यानयामासतत्रेशंचंद्रशेखरं ॥ १४ ॥

श्रुत्वाविष्णुमुखात्सर्वंचुकोपगिरिजापतिः ॥
दैत्यंहंतुंकृतमतिर्मुखादुदगिरन्महः ॥ १५ ॥
तत्दृष्ट्वाभगवान्विष्णुर्ब्रह्मापिनिजतेजसी ॥
व्यसर्जयेतांमुखतोऽत्युल्बणेकुपितौभृशं ॥ १६ ॥
ततस्तेनिखिलादेवाःस्वतेजांसिव्यसर्जयन् ॥
सर्वाणितानिचैकत्रमीलितानिचकाशिरे ॥ १७ ॥
तस्मात्तेजोबलादेकाप्रादुरासीन्नितंबिनी ॥
सुंदराष्टभुजाचंचदायुधाष्टकशोभिता ॥ १८ ॥
धनुर्बाणगदाशक्तिघंटाखड्गाब्जशूलभृत् ॥
हारकुंडलकेयूरकंकणाढ्यास्मितानना ॥ १९ ॥
तांदृष्ट्वामुदितादेवास्तुष्टुवुर्विविधैस्तवैः ॥
कार्यंचास्यैप्रतिश्रुत्यनमश्चक्रुःपुनःपुनः ॥ २० ॥
देवानांसभयांवाणींश्रुत्वासाशक्तिरुत्तमा ॥
प्राहदेवान्नभीःकार्याभवद्भिश्चमुनीश्वरैः ॥ २१ ॥

गत्वातत्राहमधुनामूदयिष्येतिदुर्मदं ॥ मुंबारकाभिधंदैत्यंसर्वेषांक्लेशकारकं ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वातान्विसर्ज्यासौशक्तिर्देवादिकान्मुदा ॥
जगामधरणींयत्रसंस्थितोदितिजाग्रणीः ॥ २३ ॥

सायुधांतांसमालोक्यदैत्योयोद्धुमनास्तदा॥जगामत्वरयाक्रुद्धोरथारूढःससैनिकः॥२४
रथारूढंतमालोक्यदेवीहर्यक्षमस्मरत्॥तदैवहरिरागत्यनमस्कृत्याग्रतःस्थितः॥२५॥
तमारूढाभगवतीयुयुधेतेनसंयुगे॥सोपिदैत्योमर्षपूर्णश्चक्रेयुद्धंमहत्तया॥ २६ ॥
एवंसुतुमुलंयुद्धंतयोरासीद्दिनाष्टकं॥ततःसजर्जरीभूतदेहोमुंबारकोभवत्॥२७॥
तांदेवींशरणंयातोनमस्कृत्वापुनःपुनः॥तुष्टावपरयाभक्त्याबद्धांजलिपुटःशुभां॥२८॥

नमामितेदेविपदारविंदंभक्तार्कसंघाचलभेदवज्रं॥
पितामहाद्यामरवृंदवंद्यंयोगीश्वरैरर्चितमात्ममुक्त्यै॥ २९॥

॥ सूतउवाच ॥

इतिस्तुत्वासदेवेशींपपातपदयोर्मुदा॥ अवदच्चवचोदेवीमतस्तेकिंकरोम्यहं॥ ३०॥

तन्निशम्यवचस्तस्यसादयालुरुवाचतं॥
गच्छदैतेयपातालंलोकाःसंतुनिरामयाः॥ ३१॥
तथेत्युक्त्वासदैत्येंद्रःप्रार्थयामासतांपुनः॥
मयायद्युच्यतेतन्मेदेहिपश्चाद्व्रजाम्यहं॥ ३२॥

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

ब्रूहिदैत्येंद्रशीघ्रंत्वंयत्तेमनसिवर्तते॥दास्यामिपरयाप्रीत्यानादेयंविद्यतेतव॥ ३३॥

॥ दैत्यउवाच ॥

मन्नामपूर्वकंनामतवदेवियथाभवेत्॥ भगवत्यायथाकार्यमेषमेपरमोवरः॥ ३४॥

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

यदार्थितंत्वयादैत्यतद्दत्तमविचारितं॥त्वदर्धनाम्नासंयुक्तामुंबादेवीभवाम्यहं॥ ३५॥
इतिश्रुत्वावचोदेव्याःप्रहृष्टोदैत्यनायकः॥ननर्तचास्याःपुरतोलुलुठेतत्पदांबुजे॥३६॥

उवाचचपुनःप्रीत्यादेविस्थेयमिहत्वया॥
मनोरथाःपूरणीयाभक्तानांसर्वदाशुभे॥ ३७॥
येर्चयंतिपदांभोजंभवत्याभक्तिसंयुताः॥
तेषांविघ्नामयाकीर्तिनाशनायभवांबिके॥ ३८॥
भगवत्यातथेत्युक्त्वादत्तानुज्ञःसदैत्यराट्॥
नत्वाप्रदक्षिणीकृत्यदेवींपातालमाविशत्॥ ३९॥

॥ सूतउवाच ॥

तद्दिनादिहसादेवीस्थितामुंबापुरेशुभे ॥
भक्तानांकामदानित्यंसर्वदेवैरभिष्टुता ॥ ४० ॥
स्नात्वातुविमलेतीर्थेदृष्ट्वादेवींसुभक्तितः ॥
संपूज्यचाखिलान्भोगानंतेशिवपदंव्रजेत् ॥ ४१ ॥
शारदेनवरात्रेतुयःपठेत्स्तोत्रमुत्तमं॥प्रत्यहंनिकटेदेव्याःसर्वान्कामानवाप्नुयात्॥४२॥
उपवासपरायेचनवरात्रेमहोत्सवे ॥ भक्त्याजपंतिगायंतिनृत्यंतिपरयामुदा ॥ ४३ ॥
कुमारिकाःपूजयंतिगंधैःपुष्पैस्तथाशुकैः॥भूषणैर्विविधैर्रत्नैस्तर्पयंतिचनित्यशः॥४४॥
होमीयनानाद्रव्याणिभावेनाभिषुजुव्हति ॥
पारणादिवसेविप्रान्भोजयंतिसुवासिनीः ॥ ४५ ॥
वस्त्रैश्चदक्षिणाभिश्चतोषयंतिसुभक्तितः ॥
तेषांगृहेषुकमलासुस्थिराजायतेसदा ॥ ४६ ॥
वादेयुद्धेचविजयोभगवत्याःप्रसादतः ॥ वंशवृद्धिर्यशोवृद्धिरारोगीविग्रहेसदा ॥४७॥
अन्यथादपिवक्ष्यामिदेवतीर्थकदंबकं ॥
भक्त्यानिशाम्यमनुजःकृतकृत्योभवेत्द्विजः ॥ ४८ ॥
श्रुत्वाक्षेत्रस्यमाहात्म्यंहनुमानापिराघवात् ॥
स्थितोमुंबापुरेशेनभक्ताभीष्टप्रदोहरिः ॥ ४९ ॥
तस्यसंस्पर्शनादेवनराविगतकल्मषाः ॥
शत्रून्जयंतिसंग्रामेविवादेचनसंशयः ॥ ५० ॥
तथान्येक्षेत्ररक्षार्थंदेव्याव्यापारिताःशुभाः ॥
गणाःशतसहस्त्रंवामुंबापुर्यांव्यवस्थिताः ॥ ५१ ॥
यःपश्यतिनरोभक्त्यातांदेवींयतमानसः ॥
पूजयेच्चयथाशक्त्यासंप्राप्नोतीष्टकामनाः ॥ ५२ ॥

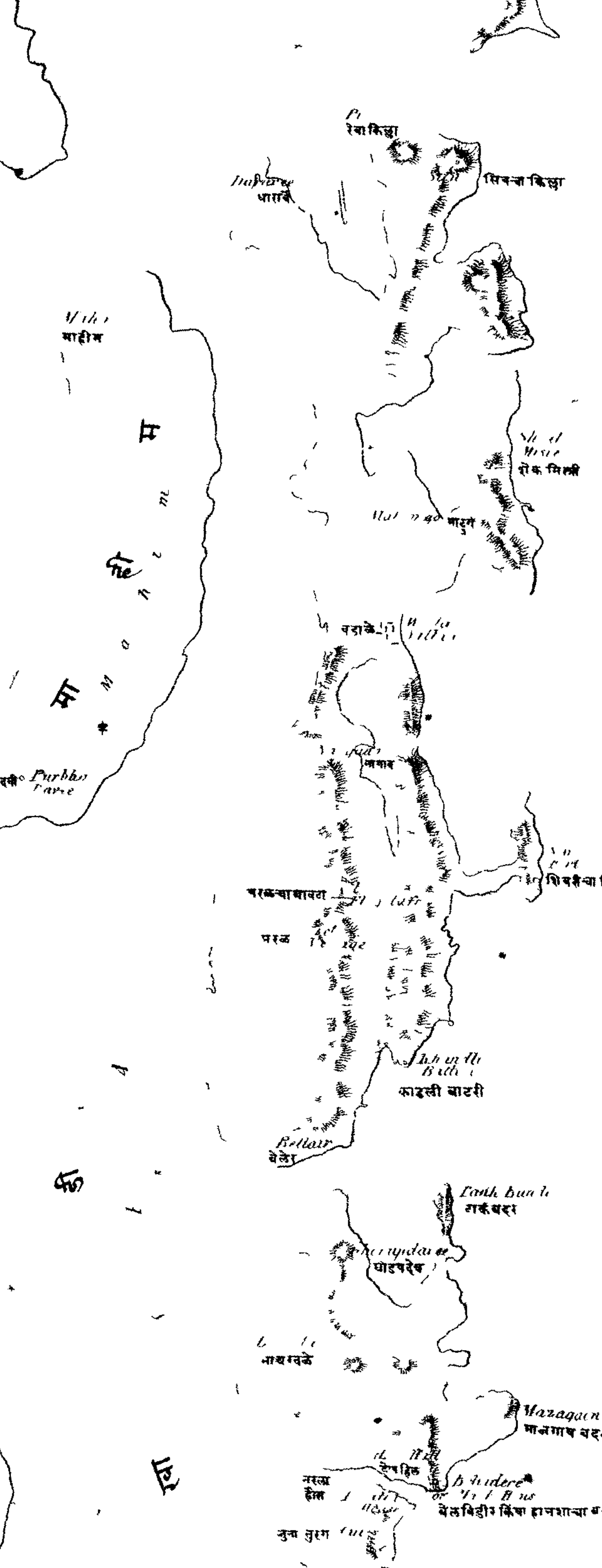
पारशी लोक सहपरिवार मुंबईंत कोणत्या वर्षापासून आले व प्रथम त्यांचीं किती कुटुंबें एथें येऊन वस्ती करून राहूं लागलीं, हें बरोबर समजत नाहीं. परंतु हें खरें आहे कीं, पोर्टुगीझ् लोकांच्या हस्तगत हें बेट झाल्यानंतर पांच दाहा वर्षांनीं ह्मणजे सुमारें इसवी सन १५४० सां पासून एक दोन पारशी गृ-

हस्थ सहकुटुंब एथें राहात होते. ते पोर्टुगीझ् दरबारांत कारभार करीत असत असें पक्क्या शोधावरून समजतें. नंतर इंग्रज लोकांच्या कारकिर्दीपासून त्यांची वस्ती वाढत चालली. सुरतेस इंग्रज कंपनीचा व्यापार चालला होत त्यावेळीं हे लोक त्यांचे दलाल व मुख्य कारभारी होते. देण्याघेण्याची सर्व वहिवाट इंग्रज व्यापारी त्यांच्याच मार्फतीनें करीत. आणि पूर्वींपासून इंग्रज लोकांचा यांवर विश्वास बसला होता; सबब जेव्हां त्यांच्या हस्तगत हें बेट झालें तेव्हां त्यांनीं पारशी लोकांस एथें येण्यास उत्तेजन दिलें आणि राज्यांतील कांहीं नाजूक कामें त्यांस दिलीं.

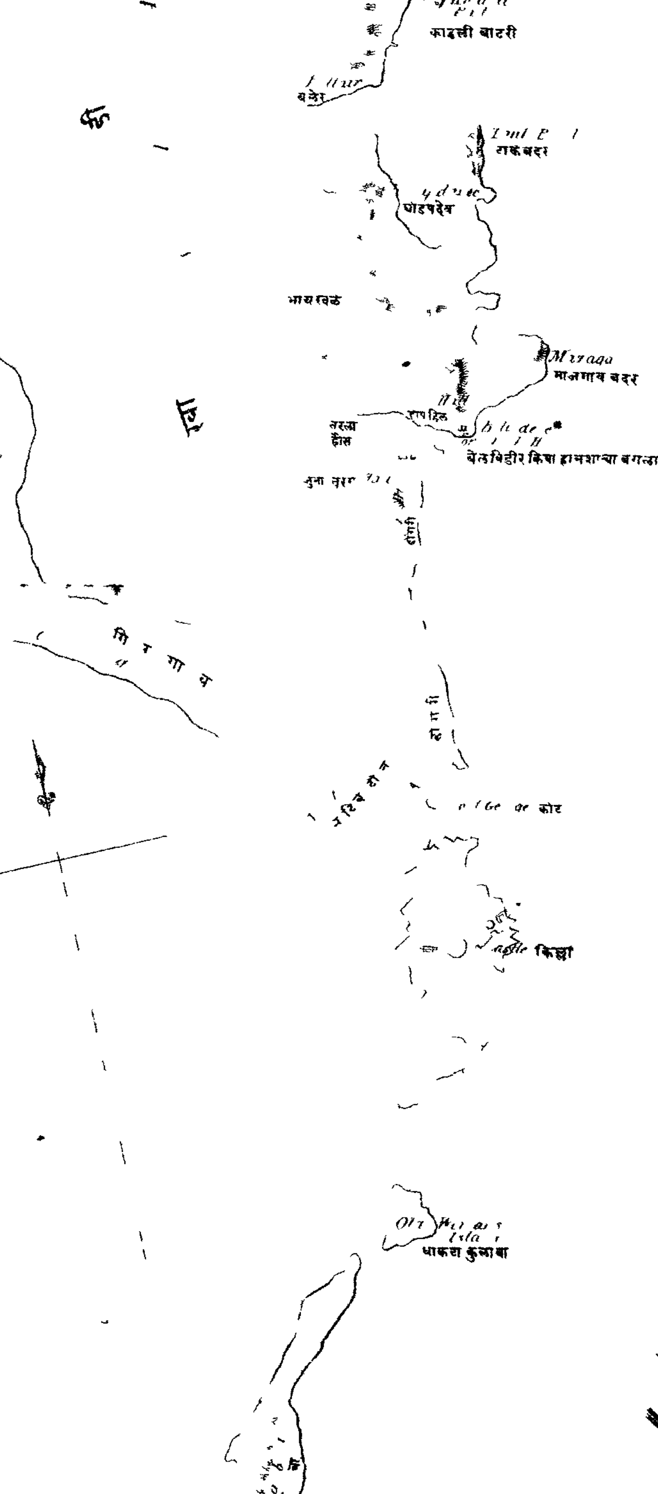
पोर्टुगीझ् लोकांच्या कारकिर्दींत दोराबजी नांवाचा एक पारशी गृहस्थ मुंबईंत सहपरिवार राहात होता व सरकारचा कारभार याजकडे होता असें त्याच्या इतिहासावरून अढळतें. पुढें कंपनी सरकारच्या वेळीं देखील सरकारांत हे कारभारी होते आणि त्यावेळीं इंग्रज लोकांस एथील सर्वस्वी गैरमाहिती असल्यामुळें पारशी गृहस्थांचा त्यांस फारच उपयोग झाला. परंतु त्यांची प्रथम मकथा मंडळी येऊन राहात असे. कारण त्यावेळीं मुंबईंत नीट व्यवस्था नसल्यामुळें खटल्यासुद्धां येऊन राहाण्यास कोणी धजत नसत. सन १६७२ मध्यें डाक्टर फ्रायर हे मुंबईस आले होते त्यांनीं त्यावेळचा मुंबईचा वृत्तांत लिहिला आहे. त्यांत ते पारशी लोकांविषयीं तादृश कांहीं लिहीत नाहींत, परंतु बाबुलनाथाच्या डोंगरावर नवीनच बांधलेला पारशी लोकांचा दोखमा आहे असें दर्शवितात. यावरून त्यावेळीं पारशी लोकांची एथें नुकतीच वसाहत होत होती असें दिसतें. परंतु ते अगदींचे थोडे होते.

सन १६९२ त मुंबईंत महामारीचा सपाटा चालला होता तेणेंकरून इंग्रज लोकांचें बहुतेक लष्कर जांयां झालें. आणि लोकांचाही फार नाश झाला. ही संधि पाहून जंजिऱ्यांतील शिद्दी यानें मुंबईवर स्वारी केली होती. या प्रसंगीं दोराबजी याचा मुलगा रुस्तम दोराब यानें इंग्रज लोकांस बरीच कुमक करून आपलें शौर्य दाखविलें. त्याणें कोळी लोकांस शिपाई बनवून जिकडे तिकडे लष्कराचा बंदोबस्त करून ह्या परचक्राचें निवारण करविलें, आणि त्याच्या ह्या स्तुत्य उद्योगावरून सरकारानें त्यास मुंबईंतील पटेलगिरीची

वस्त्रें दिलीं. आणि हा किताब त्याच्या वंशपरंपरें चालावा अशी सनदकरून दिली. आणि कोळी लोकांची न्याय मनसुबी करण्याचा सर्व अखत्यार याजकडे सोंपिला. तेव्हांपासून हा अधिकार यांच्याच घराण्यांत चालत आहे. रुस्तम दोराव याचा काळ झाल्यानंतर, त्याचे चिरंजीव कावसजी रुस्तमजी यास गवर्नर हार्नबी यानें पटेलकीचीं वस्त्रें दिलीं. कावजी पटेलाचें तळें ह्मणतात तें ह्यांनींच बांधिलें होतें, व यांची मुंबईत स्थावर जिनगी पुष्कळ होती. ह्या गृहस्थानें इंग्रज लोकांचीं मोठीं नाजूक कामें केल्यामुळें त्याचा मुंबईत बराच इतमाम चालला होता. मराठ्यांकडून इंग्रज लोकांनीं ठाणें घेतलें, तेव्हां तेथील वस्ती वाढविण्यांत व दुसऱ्या कामांत कावसजी पाटेल हे इंग्रज लोकांस फारच उपयोगी पडले; तेथें त्यांनीं पारशी लोकांची वसाहत केली. आणि ह्या शिवाय ते मोठे व्यापारीही होते. त्यानंतर सुरत एथील कंपनीच्या जहाजांचे चौकसनीस लवजी यांस सन १७३५ त एथें आणविले. हे तारवें बांधण्यांत मोठे प्रवीण. यांच्या मागून दुसरीं प्रतिष्ठित कुळें येऊन राहिलीं. मग उत्तरोत्तर यांची संख्या वाढत चालली. पारशी लोक ह्मटला तो उद्योग करूं लागले, व सरकारी व व्यापारी कामांत धीटपणानें वागूं लागले, ह्मणून त्याची योग्यता वाढून एथें त्यांची सर्व प्रकारें वढती झाली. त्यांचा मुळचा देश इराण. तेथें राज्यक्रांति होऊन मुसलमान लोकांकडून धर्मसंबंधी त्यांस उपद्रव होऊं लागल्यामुळें स्वदेश सोडून ते सुमारें १२०० वर्षांपासून हिंदुस्थानांत येऊन राहिले. मग ते गुजराथ प्रांतांत दिव एथें येऊन राहिले होते. मग हळूहळू आपल्या पराक्रमानें त्यांनीं सर्व गोष्टी आपणास अनुकूळ करून घेतल्या. पाहा! पारशी लोकांच्या एथें वतन वाड्या कांहींच नव्हत्या, आणि ते केवळ निराधार होते. असें असतां आज ते अर्ध्या मुंबईचे धनी झाले. हें एक त्यांच्या उद्योगाचें व उदारपणाचें फळ दुसरें कांहीं नाहीं. सन १८५४ त मुंबईत पुरुष, स्त्रिया, व मुलें मिळून एकंदर पारशांची संख्या १,१०,५४४ इतकी होती.

रेवाकिल्ला
सिवन्या किल्ला
धारावी
माहीम
Sh d Misir
शीक मिसरी
माटुंगं
वडाळे
माहीम
मझगाव
Parbhu Parel
Khandala Batti
काडली बाटरी
Bellair
बेलेर
Lath band
Mazagaon
Belvidere
बेलविडीर किंवा हाजनवाल्याचा
जुना तुरंग

काळ्बी बाटरी
बकेर
राकबंदर
घोडपदेव
भायखळे
माजगाव बंदर
Mazagaon
बेलविहीर किंवा हामशाच्या बंगल्या
तरत्या हौस
जुना नागपाडा
किल्ला
धाकटा कुलाबा

प्रकरण ३.

पूर्वींची मुंबई —अनेकरोग उद्भवण्याचीं कारणें — वरळीचा बांध — पा-
यधुणी — ह्मातारपाखाडी — उमरखाडी — कुलाबा — डोंगरी —
चिंचबंदर — मशीदबंदर — बोरीबंदर — वालुकेश्वर —
चौपाटी — शेतोडी — बाबुलनाथ — ह्याच्या
पूर्वींच्या व हल्लींच्या स्थितीची तुलना
—महालक्ष्मी —मामाहजानी—
आणि वरळीचा जुना
वृत्तांत.

मुंबई शहराची मुळची स्थिति कशी होती आणि आतां कशी आहे हें समजून घेणें सर्वांस आवश्यक आहे. कारण ज्या शहरांत आपण वास करितों त्याचा इत्थंभूत वृत्तांत जरी आपणास ठाऊक नसला तरी किमान पक्ष त्याज विषयीं थोड्या तरी गोष्टी माहित असल्या पाहिजेत.

ह्या शहराचा इतिहास केवळ एथच्याच लोकांस उपयोगी आहे असें कोणी समजूं नये. तो या इलाख्यांतील सर्व लोकांस व इतरांस ही उपयोगी आहे. कारण ही एक कंपनी सरकाराची अस्सल राजधानी असून भरत खंडांतील व्यापाराचें मुख्य स्थान आहे. याशिवाय कोणत्याही शहराचा पूर्वापार वृत्तांत समजून घेणें हे फार उपयोगी आहे.

पूर्वींची मुंबई ह्मटली ह्मणजे तिची लांबी सुमारें एक कोश आणि रुंदी सुमारें अर्धकोश होती. डाक्तर फ्रायर हे युरोपाहून हिंदुस्थानांत इसवी सन १६७२ त देश पर्यटण करायास आले होते ते मुंबईचें वर्णन असें लिहितात. "ह्या बेटाचा बहुतेक भाग ह्मणजे सुमारें ४०,००० बिघे जमीन समुद्राच्या पाण्यानें भरून वाहत असतो. आणि सरासरी १०,००० बिघे जमिनीचा भाग मात्र वास्तवीक जमिनींत गणला जातो. मुंबईचीं लहान लहान

पांच बेटें आहेत. आणि त्यांतून खाऱ्यापाण्याच्या खाड्या असून त्या चिखलानें भरलेल्या आहेत. ओहटीच्या वेळीं हीं बेटें पांच दिसतात, परंतु भरती आली ह्मणजे जिकडे तिकडे पाणी भरून सात होतात."— यावरून हल्लींच्या मुंबईचा व पूर्वींच्या मुंबईचा जमीन अस्मानाचा भेद आहे असें स्पष्ट दिसून येतें. त्यावेळीं सध्याच्या प्रमाणें एथें मोठे वाडे व बंगले नव्हते. खिडक्यांस काचीच्या भिंगांबद्दल कालवांच्या शिंप्यांचीं भिंगें करून लावीत. असलीं भिंगें लावलेल्या खिडक्यांचीं घरें कांहीं वर्षां मागें एथें किरिस्तांव लोकांचीं होतीं.

मुंबई शहर हें स्थलसंकोचामुळेंच केवळ निकृष्ट होतें असें नाहीं; परंतु एथील लोकांस अनेक उपद्रव होऊन अल्पायुषी होत, त्यामुळें हें उदयास येत नसे. जे इंग्रज एथें येत ते दोनचार वर्षांचे आंत नाहींसे होत. त्यामुळें अर्थातच याचें काय कारण असावें याचा विचार करणे त्यांस भाग पडलें. त्यावेळीं जरी इंग्रज लोकांची संख्या या टापूंत थोडीच होती, तरी त्यांमध्यें स्वभावतः विचारी आणि स्वकार्य सिद्धीस नेण्याचा अभिमान बाळगणारे बरेच गृहस्थ होते; त्यांनीं लोकांमध्यें भलतेच रोग उद्भवण्याचीं कारणें शोधण्याचे प्रयत्न मांडिले. त्यांत कित्येकांनीं अशी कल्पना काढिली कीं, शहरांत जिकडे तिकडे खारें पाणी सांचलेलें असतें, आणि ओहट लागली ह्मणजे त्यापासून जो गंध निघतो तेणेंकरून मनुष्यांस विकृति होते. तर ह्या पाण्याचा बंदोबस्त केल्याशिवाय मुंबईंत वास्तव्य करणें कठीण; असा निर्णय करून मुंबईसरकारानें सुमारें सन १६८५ त मुख्य कंपनीसरकारास इंग्लंड एथें लिहून पाठविलें कीं, मुंबईंतील खाड्यांचा बंदोबस्त केल्यावांचून लोकांची ह्या शहरात वस्ती होणें कठीण, तर ह्या खाड्या बुजवून टाकण्याची परवानगी असावी. हा त्यांचा अर्ज मोठ्या जरूरीचा होता तरी त्याचें समर्पक उत्तर येण्यास पुष्कळ वर्षें लागलीं. सन १६८५ पर्यंत मुंबईंत डेप्युटी गव्हर्नर व दुसऱ्या कामगाराच्या नेमणुका सुरतेच्या वखारीच्या अध्यक्षाकडून होत असत. त्यावेळीं मुंबई ही सुरतेच्या अंमलदारांच्या हाताखालीं होती. पुढें सन १६८६ त सर्व अधिकार मुंबईच्या गव्हर्नरास देऊन मुंबईंत इंग्लंड देशांतून गव्हर्नराची नेमणूक होऊं लागली. ज्यावेळीं सुरतेहून कामगार

लोकांची मुंबईवर नेमणूक होई, त्यावेळीं ते हवेच्या उपद्रवामुळेंच एथें येण्यास कांकूं करीत होते असें नाहीं, परंतु एथें आल्यावर त्यांस खाण्यापिण्याची व सर्व प्रकारची आपदा भोगावी लागे. ह्मणून मुंबईत जाऊन राहावें ह्मणजे संकटांत जाऊन पडावें असें त्यांला वाटे. आणि अद्याप तरी कित्येक आम-चे लोक मुंबईत येण्यास भितात तितके दुसऱ्या देशांत जाण्यास भीत नाहीं-त. याचें कारण मुंबईची हवा वाईट असें जें एकदां त्यांला माहित होतें तेंच ते दांतीं धरून बसले आहेत.

आसपास खाजणें असल्यामुळें हवा सर्द व रोगी होती, आणि एथें वस्ती करणाऱ्या लोकांत अनेक तऱ्हेचे रोग उत्पन्न होत असत. आणि जमीन चांगली नसल्यामुळें धान्य वगैरे फार पिकत नसे. मुंबईतील हवेविषयीं एक प्रथमच आलेला इंग्रज असें लिहितो,—"मुंबईतील राहणाऱ्यांचें आयुष्य दोन चातुर्मास झाले ह्मणजे संपलें असें समजावें." व कित्येक हीस "यमपुरी" असें ह्मणत. इतकी एथील हवा नाकारी होती. परंतु आतां पाहा तींत किती फेर पडला! कित्येक इंग्रज बाहेर गांवांतून हवा पालटण्या करितां मुंबईस येतात. हल्लीं मुंबईतील हवा केवळ निरोगी नसण्याचें कारण फक्त लोकांची गर्दी; ज-मिनीचा व हवेचा गुण नव्हे. समुद्रास मागें हटवून तें स्थळ सुपीक व म-नुष्यास राहण्या जोगे प्रशस्त व निरोगी करणें आणि त्यापासून लक्षावधि रुपये उत्पन्न करणें हा केवढा भगीरथ प्रयत्न.!

मुंबईत रोग उद्भवण्याचीं अनेक कारणें होतीं त्यांतील हें एक होतें. त्या-वेळीं शेतांस व माडांस मासळीचें खत घालीत असत. त्यास कुटा असें ह्मणत. आणि हा कुटा घातला ह्मणजे शेतांतून व बागांतून दुर्गंधी सुटे. त्यामुळें लोकांस उपद्रव होतात असें मनांत आणून सरकारानें त्यांस मासळीचें खत घालण्याची सन १७२० त मनाई केली. आणि या बद्दल शेणाचें खत घालावें असें ठरविलें. यामुळें कित्येक शेतकरी व वाडीवाले आपलें उत्पन्न बुडालें ह्मणून आपआपलीं ठिकाणें सोडून साष्टीस व ठाण्यास गेले. मग याविषयीं कंपनी सरकारास कोर्ट आफ डैरेक्टर्स पर्यंत लिहावें पडलें. माहिम, वरळी वगैरे ठिकाणांतील सर्व शेतकरी व वाडीवाले मिळून सरका-

रास असा अर्ज केला कीं, आह्मास वहिवाटी प्रमाणें झाडांस खत घालण्याची परमाणगी दिली असतां सरकारास १०,००० रुपये देऊं, परंतु तोही अर्ज सरकारानें नाकबूल केला. मग निरुपाय होऊन लोक पूर्ववत् शेती करावास लागले. बहुधा लोक आपआपल्या नफ्याकडे पाहातात, लोकांच्या कल्याणाकडे पाहात नाहींत. परंतु सरकारास या गोष्टींचा विचार ठेवावा लागतो.

ह्यावेळीं जे इंग्रज कामगार व गोरे शिपाई एथें होते ते बहुतकरून खाण्यापिण्याचा व सर्व प्रकारचा बेहद्द स्वछंदपणा ठेवीत, त्यामुळें त्यांस अनेक उपद्रव होउन ते मरत. जरी त्यांस औषधोपाय करायास इंग्रजी डाक्तर असत तरी ते आपआपल्या घरीं असल्या मुळें डाक्तराच्या सांगण्याप्रमाणें पथ्यपाणी न करितां जीवावर उदार होऊन मनास येईल त्याप्रमाणें वागून आपला नाश करून घेत. आणि वास्तविक पाहिलें असतां मनुष्यानें खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त ठेविला नाहीं तर त्यास अनेक व्याधि होऊन ते अल्पायु होतात. हें लक्षांत आणून सन १६७६ त सुरतेंतील वखारीच्या मुख्यानें मुंबईच्या गव्हर्नरास मुंबईत एक लहानसें इस्पिटाल (दवाखाना) बांधण्याचा हुकूम पाठविला. त्यांत असें सुचविलें होतें कीं हें बांधायास चार हजार रुपयांपेक्षा अधिक द्रव्य खर्च करूं नये, अणखी त्यांत सुमारें सत्तर रोग्यांचा समावेश होई इतकें मोठें बांधावें; व त्या बद्दल सरकारास दरसाल एक हजार रुपयांवर खर्च बसूं नये असें करावें. आणि हें इस्पिटाल तयार होई तोंपर्यंत किल्ल्यांत एकाद्या साधारण हवेलींत इस्पिटलाची योजना करून रोगी लोकांस त्यांत नेऊन ठेवावे. मग लागलेंच दुसऱ्या वर्षीं इस्पिटाल बांधून तयार केलें. आणि असें सांगतात कीं, तेव्हांपासून गोरे लोकांत मृत्यूच्या फेऱ्या कमी होत चालल्या.

सन १६९९ त इंग्रज लोकांत आपआपसांतच सर्व गोष्टींची अंदाधुंदी चालली होती. आणि त्यांत मुंबईत पटकीचा वाखा उद्भवून पुष्कळ लोक मरूं लागले. या वेळीं एतद्देशीय लोकांची फारच नासाडी झाली. आणि गोऱ्या पलटणी पैकीं ७६ लोक मात्र जीव धरून राहिले. अशा दुःखांत मोठें तुफान सुटलें. आणि ह्या अवधंड्यामुळें मोठाच अनर्थ झाला. शेतें, वाड्या, घरें दारें, दाणा धान्य यांचा फारच नाश झाला. आणि फुटलेल्या

जहाजांची तर संख्या बेसुमार होऊन गेली. यावेळीं सुरत एथील वखारीच्या मुख्यास सरजान गेयर मुंबईचे गव्हर्नर यांनीं पत्र लिहिलें होतें त्यांत ते असें लिहितात " एथील लोक पादचारी आहेत. बसायाजोगा मुंबईत एकच घोडा असून गाडीस जुंपायाजोगी बैलांची एक जोडी आहे. " (ही मोठ्या सुरती बैलांची होती). त्यावेळीं गव्हर्नर व कौन्सलर लोक देखील अशा बैलांच्या गाडयांत बसून फिरत.

सन १७०० मध्यें जेव्हां गव्हर्नर सर निकोलास वेट आपल्या हुद्याचा अधिकार चालवायास या बेटावर प्रथमच आले, तेव्हां मुंबईची स्थिति पाहून सुरतच्या अंमलदारांस या प्रमाणें लिहिलें होतें " हें अति दरिद्री मोडकळीस आलेलें असें एक बेट आहे." त्यावेळीं मुंबई कोणत्या प्रकारची होती हें पुढील गोष्टीवरून समजेल. इराणच्या बादशाहाच्या तर्फेनें मुंबईत एक मोठा सावकार जहाजावर माल घेऊन आला होता. आणि तो शहरांत उतरण्याची तजवीज करी, परंतु मुंबईचा कमीपणा त्याच्या दृष्टीस पडेल आणि आपला बोज कमी होईल, असें मनांत आणून डेप्युटी गव्हर्नर यानें तो शहरांत न यावा ह्मणून अनेक युक्ति काढिल्या होत्या. ह्यावेळीं सनदी इंग्रज कामगारांपैकीं सरकारी काम चालविण्याजोगे सगळे कौन्सलदारांसुद्धा आठ असामी होते. त्यावेळीं इकडून कोर्ट आफ डैरेक्टर्स यांस असें पत्र लिहून गेलें होतें. "आक्टोबर महिन्याच्या अखेरी पर्यंत आमच्या मदतीस जर कोणी येऊन पोहंचले नाहींत तर आमचा एथें टिकाव होणें कठीण."

इंग्रज लोक यावेळीं मोगल सरकारास व मराठी राजांस फार भीत होते. आणि त्यांचें उणें बोलायास त्यांस फार विचार पडे. औरंगजेब मरण पावल्याचें वर्तमान मुंबईच्या गव्हर्नरास कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस कळवावें पडलें, तेव्हां तें उघडपणें लिहायास त्यास संकोच पडल्यामुळें, त्यानें ही बातमी लाक्षणिक भाषेत लिहून कळविली. हें पत्र यांनीं ता० १ माहे मार्च सन १७०७ त लिहिलें होतें, त्यांत असा मजकूर होता. " पृथ्वीच्या या भागाचा सूर्य मावळला. आणि दुसऱ्या प्रतींतील तारा त्याच्या नजीक असल्यामुळें त्याच्या स्थानीं बसला, आणि जरी प्रथम प्रतींतला तारा दुसऱ्या प्रदेशांत

आहे तरी तो आपला प्रकाश पाडायास प्रयत्न करील असा संभव आहे." यां-तील अर्थ इतकाच कीं, औरंगजेब बादशाह मरण पावला; त्याचा धाकटा पुत्र आजीम गादीवर बसला, परंतु त्याचा वडील पुत्र मोआझीम बापाचें तक्त स्वाधीन करून घेण्यास येणार.

शिवाजीचाही या लोकांस फार दरारा होता. शिवाजी मेल्याचें वर्तमान सन १६८० डिसेंबर महिन्याच्या १२ व्या तारिखेस मुंबईतील गव्हर्नर यां-नीं बंगाल्यांतील वखारीच्या मुख्यास लिहून पाठविलें, तरी त्याची खातरी होई-ना. त्यांला हा कोणी अमर प्राणी आहे असा भास होई.

बंगाल्यांतील मुख्य कामगार मुंबईस याप्रमाणें लिहितो. "शिवाजीच्या मर-णाची बातमी इतक्यावेळां उडाली, त्यामुळें लोकांस हा अमर आहे असें वाटतें. त्याच्या पराक्रमाच्या सूर्याचा लोप होईल तेव्हांच तो मेला असें वास्तविक समजावें. असें ह्मणतातकीं त्याच्या सारखा पराक्रमी त्याचे मागून राज्यका-रभार चालिवणारा कोणी नाहीं."

जरी वरळीचा बांध कोणत्या वर्षी बांधायास प्रारंभ केला, कोणत्या वर्षी तो बांधून समाप्त झाला, व तो बांधायास किती वर्षे लागलीं आणि किती द्रव्य खर्च झालें याचा कागदोपत्री कोठें बराबर लेख सांपडत नाहीं, तरी तो सन १७७६ आणि १७८० ह्या वर्षांत गव्हर्नर हार्नबी साहेबांच्या कारकिर्दींत बांधिला असें बहुतेक सांगतात. ह्या प्रकरणीं जो पुढें बखरीचा भाग उतरून घेतला आहे त्यावरून तर हा इंग्रजानें बांधिला इतकेंच ठरतें. ह्याविषयीं दुसरें कोणी असें सांगितलें कीं, हार्नबी साहेबानें ह्या निरुपयोगी बेटाची सुधारणा करण्यासाठीं हा बांध बांधण्यांत निरर्थक पुष्कळ द्रव्य खर्च केलें ह्मणून (कोर्टआफ् डैरेक्टर्स) मुख्य कंपनी सरकाराची यांजवर थोडी इतराजी झाली. परंतु ह्या गोष्टीस कांहीं आधार सांपडत नाहीं. हा बांध दगडांनीं बांधलेला असून त्याची लांबी सुमार पाव कोश आहे. याचें हार्नबी व्हेलार्ड असें नांव अद्याप प्रख्यात आहे. त्या वेळच्या एका सुतारानें मुंबईवर कांहीं श्लो-क रचिले होते त्यांत हा पुढील श्लोक सांपडला. त्या वरून हा कंपनी सर-कारनेंच बांधिला असें सिद्ध होतें.

बांधीलादर्यांतसेतुजइसाश्रीरामलंकेवरी ॥
मोठाहुन्नरजांगळाखरचिलेंद्रव्यासिकोटीवरी ॥
केलीवाटसपाटखाडिअवघीबुंजूनितीटाकिली ॥
जेठायीं मगतीमहाभगवतीलक्ष्मीतैंस्थापिली ॥ १ ॥

या श्लोकांत इंग्रज लोकांची जी स्तुति केली आहे ती यथायोग्य आहे. पाहा! एक हा वरळीचा बांध बांधिल्यानें सर्व मुंबईची रचना फिरून गेली. ही किती अलौकिक कल्पना! ज्या खाडीमुळें अर्धी मुंबई पाण्यांत होती तिचा एकदम बंदोवस्त करून टाकिला, आणि मुंबई ही एक लंकाच करून सोडिली. हें बेट मराठे, मुसलमान, व पोर्टुगीझ् लोकांच्या हाताखालीं इतका काळ होतें; परंतु कोणासच ही युक्ति सुचली नाहीं व एवढें द्रव्य खरचण्याचा हिय्या झाला नाहीं. त्यांचा हेतु हाच होता कीं, देश काबीज करून त्यांत जें द्रव्य सांपडेल तें हरण करावें, आणि आपण सुखाचा उपभोग घ्यावा, दुसरें कांहीं नाहीं. राजा देईल तें रयतेनें मुकाट्यानें खावें, बोलेल तें निमुटपणीं ऐकावें, सांगेल तेथें राहावें आणि करील तें पाहावें. अशी त्यांची वहिवाट होती.

कोणा एका वृद्ध भंडाऱ्यानें दुसरें असें सांगितलें कीं, त्याकाळीं एथें एक सधन मडम होती तिणें हा बांध बांधविला. याला कांहीं बराबर आधार सांपडत नाहीं. परंतु मुंबईत पुष्कळ वर्षांमागें निसबिट मडम नांवाची एक द्रव्यवान् बाई होती, हें खरें आहे. तिच्या संपत्तिविषयीं असें सांगतात कीं, सुमारें मुंबईतील एक चतुर्थांश जमीन तिच्या स्वाधीन असून तिनें माजगावांत पोर्टुगीझ् लोकांचें एक मोठें देवालय बांधिलें. कोटांत व माजगावांत तिच्या भ्रताराच्या नांवानें बांधलेले अद्याप "निसबिट लेन्" असे दोन रस्ते आहेत. यावरून ह्या बाईनें हा बांध बांधावयास कंपनी सरकारास मदत केली असावी, असें वाटतें.

आगारपाखाडी, उमरखाडी, माजगांव, माहीम, हीं ही अलाहिदा बेटें असून मधून लहान खाऱ्या पाण्याच्या खाड्या होत्या. जिला आह्मी पायधुणी ह्मणत असतों तेथून ही सलग खाऱ्या पाण्याची खाडी होती, आणि भ-

रती आली ह्मणजे भेंडी बाजारापासून चिंचबंदर पर्यंत पाणी भरून आई. ह्या जाग्यास पायधुणी असें नांव पडण्याचें कारण असें सांगतात कीं, पूर्वी माहीम, वरळी, व माटुंगें एथून लोक येऊन ह्या खाडींत पाय धुऊन मुंबईस येत, ह्मणून तीस "पायधुणी" असें नांव पडलें.

समुद्राचें पाणी शहरभर पसरलें होतें तें वरळीचा बांध बांधून बंद केलें इतकेंच नाहीं; परंतु मुळच्या खाडया होत्या त्यांत नळ बांधून शहरांतील पाऊसाचें, मोऱ्यांचें, व न्हाण्यांचें सगळें पाणी त्या नळांत सोडून तो वरळीच्या खाडीस मिळविला आहे. हा नळ सुमारें पुरुष दीड पुरुष खोंड असून चार हात रुंद आहे. हा थेट मार्किटाच्या मागून डोंगरीच्या खालून काढिला आहे तो भेंडी बाजाराच्या मागल्या बाजूनें रस्त्याच्या मधून सलग वरळीच्या खाडीस नेऊन मिळविला आहे. भेंडीबाजारामागें व मार्किटामागें जे नळ आहेत ते कांहीं वर्षांमागें उघडे होते, परंतु हल्लीं त्यांपासून लोकांस इजा होऊं लागल्यामुळें ते आच्छादिले आहेत. ह्यास्थळास नळ हेंच नांव पडलें आहे. महालक्ष्मीस जातानां हा नळ शेतांमधून वरळी पर्यंत कसा नेला आहे तो स्पष्ट दिसतो. हा बांधून भरतीच्या पाण्यास खेळायास मार्ग ठेविल्यामुळें वरळीचा बांध टिकला आहे, नाहीं तर तो उधाणाच्यावेळीं पाण्याच्या जोरानें कोसळून गेला असता. बांधाच्या शेवटीं जेथें समुद्राच्या पाण्याचा व शहरांतल्या पाण्याचा संयोग झाला आहे तेथें चुनेगच्ची सांकव बांधिला आहे, व खालून आंत पाणी यावें ह्मणून कळसूत्र करून त्यांत दरवाजा केला आहे. त्यांतून भरतीच्यावेळीं बेतवारच पाणी आंत येतें, आणि ओहट लागली ह्मणजे शहरांतील पाणी जाऊन समुद्रास मिळतें. हे दरवाजे हवे तेव्हां उघडावे व बंद व्हावे असें केलें आहे. ही कृति स्वतः जाऊन पाहिल्याशिवाय बराबर लक्षांत यावयाची नाहीं. आलीकडे दहा पंधरा वर्षांपासून रस्त्यांमधून नवे नळ खणून लोकांच्या वापराचें सर्व पाणी नळास लावून दिलें आहे, परंतु हे सर्व नळ भरून आच्छादिले आहेत. याप्रमाणें मुंबईंत आंतून नळ बांधून पाणी नेलें नाहीं असें स्थळ सांपडणें कठीण. एथील कित्येक ठिकाणची जमीन व रस्ते आहे-

रून स्वच्छ व निर्मळ दिसतात, परंतु ते हात दीड हात खोल खणले असतां त्यांचा प्रकार कबरी सारखा दृष्टीस पडेल.

कुलाबा हें एक मुंबईच्या दक्षिणेच्या शेवटास लहानसें ओसाड बेट असून ढोरें चरण्याचें ठिकाण होतें, तेथें फक्त कोळी लोकांची वस्ती होती. ते लोक भाजी पाला उत्पन्न करीत, व मासळी विकून निर्वाह चालवीत असत. तेथें जाण्यास लहानशी तर लागत असे. ही खाडी कंपनी सरकारानें सन १८३८ त पूल बांधून व भर घालून मुंबईस मिळविली. पूर्वी इंग्रज लोक एथें शिकारीस जात असत, व हरणें आणून सोडीत. सन १७२८ त सगळा कुलाबा सालिना १२० रुपये सरकारास द्यावे असें ठरवून खंडास दिला होता.

डोंगरी व चिंचबंदर यांच्या खालीं समुद्राचें पाणी सर्वत्र भरल्या मुळें वरील जागा वस्ती करण्यास निरुपयोगी असें मानून सरकार गरीब गुरीब लोकांस झोंपड्या बांधायास देई. परंतु प्रस्तुत त्या जाग्याचें मोल सोन्यापेक्षांही अधिक वाढलें आहे. सद्यः ही जागा दर काठीस हजार पंधराशें रुपये दिल्यानें ही सांपडणें कठीण पडतें. थोडक्याच वर्षांमागें आमच्या एका स्नेह्यानें सुमारें पांचशें रुपये देऊन लहानसें मोडकें घर चिंचबंदरावर घेतलें होतें, त्याची किंमत आज पांच हजार रुपये देण्यास व्यापारी लोक तयार आहेत, तरी तें तो विकीत नाहीं. एतद्देशीय व्यापारी लोकांचें मुख्यस्थान मशीद बंदरापासून चिंचबंदर व डोंगरी पर्यंत. उद्योगाची खाण — दुकानाचा थाट— घरांची दाटी — मनुष्यांची गर्दी— अनेक तऱ्हेच्या मालाची रहदारी — नवघण्यांचा कलकलाट -- खटाऱ्यांचा घडघडाट — मजूर लोकांच्या आरडा ओरडी -- व अनेक तऱ्हेच्या मालानें भरलेल्या वखारी या ठिकाणीं पाहाण्यांत येतात. हा सर्व प्रकार एथें जाऊन एक क्षणभर उभें राहिलें असतां दृष्टीस पडतो. मुंबईतील सर्व ऐश्वर्य व कोट्यावधि रुपयांचा व्यापार तो सगळा एथें होतो. बोरीबंदरापासून डोंगरीच्या शेवटापर्यंत सर्व जाग्यांत बहुत करून कच्छी, मुसलमान, इस्त्रायल, मेमण, खोजे, लवाणे व दुसरे व्यापारी लोक राहातात. दक्षिणी लोकांची वस्ती कोठें पातळ. एथें कोळ्यांची ही वस्ती बरीच आहे. त्यां त कित्येक सधन असून त्यांनीं मोठमोठाली घरें बांधिलीं आहेत. सर्व मुंब

वस्तींत सुमारें दहा हजार कोळी आहेत असें अनुमान केलें आहे. त्यांच्या पुरातनपासून चाललेल्या ठिकाणावरून हे लोक एथचे मुळस्थायिक होते असें प्रमाण पटतें.

मुंबई बेटाच्या नैर्ऋत्य दिशेच्या शेवटास टेंकडी आहे तीस वालुकेश्वर ह्मणतात. ही ही पूर्वीं मुंबईपासून सुटी होती असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे. हा डोंगर पूर्वीं केवळ ओसाड होता, आणि कित्येक मुंबईतील श्रीमान् व सरकारी कामगार लोकांस त्याचा कांहीं कांहीं भाग घोड्यांस व ढोरांस गवतासाठीं फुकट मिळाला होता. सन १७२८ त हा ही सगळा डोंगर सालिना १२० रुपये सरकारास द्यावे असा कौल करून दिला होता, असें सरकारी दप्तरावरून समजतें. ह्या डोंगराची कांहीं जमीन खारवी लोकांनीं भाड्यानें घेऊन त्यांत शिराळीं, कांकड्या, भेंडे, मकेचीं कणसें, गवारी, वालपापडी, वांगीं इत्यादि भाज्या लावीत असत, त्या वेळीं ह्या सर्व डोंगराचें उत्पन्न दोनशें तीनशें रुपये होणें देखील मुष्कील पडे. दिवसाचे देखील वालुकेश्वरीं जाण्यास लोक भीत. एवढी ही जागा रानवट होती. वालुकेश्वराच्या अगदीं शेवटच्या टोंकास दांडी ह्मणतात. तेथें गव्हर्नर साहेबाचा सरकारी बंगला आहे. त्याच्या लगत पूर्वीं खुद वालुकेश्वराचें देवालय होतें. हें देऊळ फार पुरातन होतें. हें सुमारें सहाशें वर्षांमागें केवाजी राणा ह्मणून मराठी सरदार होता त्यानें बांधिलें होतें असें सांगतात. परंतु त्यास कांहीं आधार सांपडत नाहीं. हा सरदार कदाचित् भीमराजाच्या कारकिर्दींतील असावा. कांहीं वर्षांमागें या देवळाचा पाया दिसत होता. परंतु हल्लीं तो सर्व खणून काढून त्या जाग्यावर बुरूज बांधीत आहेत. दांडीच्या शें दीडशें हातांच्या अलिकडच्या भागांत लहानशी सपाटी आहे तेथें सध्याचें वालुकेश्वराचें व दुसरीं दहावीस देवालयें आहेत. आणि आसमंतात् पन्नास पाऊणशें धर्मशाळा आहेत. तेथें ब्राह्मणांची वस्ती आहे व मध्यभागीं मोठें तळें आहे, त्यास बाणगंगा असें ह्मणतात. ह्या तळ्याचें पाणी सर्व लोक वापरतात. हें मुंबईतील महाजन लोकांनीं वर्गणी करून बांधिलें होतें असें सांगतात. सन १८६२ त हें उपसून यांतील चिखल वगैरे काढून साफ करावें ह्मणून सरकारानें पाणी उपसायास तीनशें

[illegible] वेगारी व दोन बंब लाविले होते. हे लोक एकसारखे एक [illegible] पण, परंतु त्यांच्यानें तें सगळें पाणी आटवलें नाहीं. शेवटीं मृगाचा पाऊस पडून सर्व चिखल आणि पाणी एकच होऊन फिरून तळ्यांत जाऊन पडलें. आणि सगळा खर्च व्यर्थ गेला.

वालुकेश्वराविषयीं हा पुढील वृत्तांत कांहीं वर्षांमागें ज्ञानोदयांत छापिला होता. आमच्या कोणत्याही पुरातन गोष्टींचा शोध करावयास लागलों असतां त्यांत कांहींना कांहीं तरी विलक्षण वृत्तांत सांपडावयाचाच; त्यामुळें भरतखंडाचा बरोबर इतिहास सांपडतच नाहीं. ह्मणून आह्मी कांहीं लिहिलेलें द्विपांतरांतील लोक सप्रमाण आहे असें मानीत नाहींत.

"वालुकेश्वर, याचा बरोबर उच्चार वालुकेश्वर. या नांवाचा अर्थ असा आहे कीं, रेतीचें लिंग. हें लिंग रामस्थापित आहे, दुसऱ्या लिंगांप्रमाणें मानवस्थापित नाहीं असें ह्मणतात. याविषयीं अशी कथा आहे कीं, राम अयोध्येहून लंकेकडेस जाण्यास लक्ष्मणासहित निघाले, आणि वालुकेश्वराच्या दांडीवर समुद्रकांठीं आले. प्रत्यहीं रामाचा असा नेम असे कीं, काशींतून नवें लिंग लक्ष्मणाकडून आणवून पुजावें, परंतु ज्या दिवशीं या जागीं राम आले त्या दिवशीं लक्ष्मणाला काशीहून येण्यास उशीर लागला, सबब रामानीं वाळूचें लिंग करून पूजिलें. आणि तें तेथेंच स्थापिलें, इतक्यांत लक्ष्मणही तेथें पोहंचले. तेव्हां लक्ष्मणानीं जें लिंग काशीहून आणिलें तें वालुकेश्वरीं स्थापिलें. ह्मणून ज्याला हल्लीं वालुकेश्वर ह्मणतात, तो लक्ष्मणेश्वर आहे. आणि वालुकेश्वराचें स्थान वालुकेश्वराच्या दांडीवर होतें. जें लिंग रामानें तेथें स्थापिलें तें हल्लीं अढळत नाहीं. आणि हें नाहींसें होण्याचें कारण कांहीं मोठेंच असावें. कित्येकांनीं भलतीच गोष्ट उठविलेली आहे; ती अशी कीं, जेव्हां फिरंग्याचें राज्य चालू झालें, तेव्हां त्या म्लेंछ राज्याचा कंटाळा घेऊन तें लिंग गुप्त झालें. आणि त्या दिवसापासून याविषयीं कोणी कांहीं ऐकिलें नाहीं. कोणी यापेक्षां संभव होण्याजोगी गोष्ट सांगतात कीं, तें फिरंग्यांनें फोडिलें व तें मोठें देऊळ ही पाडिलें. हल्लीं त्या मोठ्या देवळाचा जा[illegible] खस्त चौथरा दृष्टीस पडतो. ह्यावरून असें दिसतें कीं, त्या देवळाचें काम फार

च मोठें असावें. हें देऊळ मोडल्यापासून लक्ष्मणेश्वरालाच वालुकेश्वर ह्मणूं लागले. तेथें रामाला तहान लागली ह्मणून त्यांनीं भूमींत बाण मारून पाणी उत्पन्न केलें, आणि तें पिऊन संतोष पावले. हें उदक बाणानें उत्पन्न केलें ह्मणून त्याला बाणतीर्थ, बाणगंगा, अथवा बाणाच्या योगानें पाताळांतील भोगावती वर निघाली ह्मणून पाताळगंगा असें ही ह्मणतात. मग राम तेथें थोडावेळ विश्रांति पावून लंकेस गेले." वालुकेश्वरमहात्म नांवाचें एक संस्कृत पुराण आहे त्यांत ह्या देवालयाचा मोठा चमत्कारिक वृत्तांत लिहिला आहे. त्यांत सदरहु मजकूर असून दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टी आहेत. गौतमऋषीचें आगमन, लिंगाची स्थापना इत्यादि मोठीच कथा आहे. परंतु हें कोणत्या शकांत झालें याविषयीं कांहींच नाहीं. त्यामुळें हें सर्व निरुपयोगी झालें आहे.

सध्याचे वालुकेश्वराचें देवालय रामाजीकामत यानांवाच्या शेणवी गृहस्थानें सुमारें १५० वर्षांमागें बांधिलें होतें. रामाजीकामत यांस इसवी सन १७२८ त देवाज्ञा झाली. त्यांच्या मरणाच्या पंधरा वीस वर्षांपूर्वी हें देवालय बांधिलें असावें. वालुकेश्वराची जमीन ह्या गृहस्थास सरकारांतून इनाम मिळाली होती असेंही सांगतात. परंतु हे गृहस्थ त्यावेळीं मोठे प्रख्यात होते, हें वास्तविक आहे. कारण सन १७१८ मध्यें कोटांतील इंग्रजांच्या मोठ्यादेवळाची अर्चा झाली, त्याचा वृत्तांत सुरतचे गव्हर्नर यांस रेवरेंड मिस्तर काब यानें लिहून पाठविला आहे. त्यांत तो असें लिहितो कीं, हासमारंभ पाहण्यास रामाजी व त्याच्या जातीचे गृहस्छ पुष्कळ आले होते. रामाजी कामत हे त्यावेळच्या एतद्देशीय लोकांच्या लष्करावरील मुख्य सरदार होते. शेणवी हे बहुधा गोमांतक प्रांतस्थ. फिरंगी लोकांचें वसई सुभ्यांत व मुंबईबेटांत प्राबल्य झालें तेव्हांपासून ते रोजगाराच्या किंबहुना व्यापाराच्या संबंधानें वसई व साष्टी एथें येऊन राहूंलागले. व कांहीं पेशव्याच्या कारकिर्दीपासून वसईस येऊन राहिले. फार दिवसांपासून बहुतेक शेणवी मुंबईंत प्रख्यात व्यापारी होते. आणि हल्लीं गोमांतकांत व्यापारी ह्मटले ह्मणजे शेणवी गृहस्थच. तेथें हे लोक पोर्टुगाल, चीन, इत्यादि देशांतील व्यापार करितात. मध्यम प्रतीचे लोक कर्नाटक, राजापूर, मुंबई, दमण यांशीं व्यापारकरून व दुसराही साधारण व्यापार क-

रिवाव. ज्या वेळीं ह्यांच्या व्यापाराचा मुंबईंत भरभराट होता, व त्यांस सरकारांत मोठ्या असाम्या होत्या त्यावेळीं त्यांनीं मुंबईंत पुष्कळ देवालयें बांधिलीं. वालुकेश्वराचें देवालय, भुलेश्वराचें देवालय, माहिमचें ठाकुरद्वार, कोटांतील व्यंकटेशाचें देवालय, इत्यादि पुष्कळ देवालयें ह्यांनीं बांधिलीं. त्यावेळीं यालोकांची एथें मोठी चढती कळा होती.

वालुकेश्वराच्या दांडीवर सरकारी बंगला आहे. त्यांत कधीं कधीं गव्हर्नर साहेब जाऊन रहात असतात. तेथें नेहमी संत्रीचा पाहरा असतो व भलत्यासच परमाणगीशिवाय आंत जाण्याची बंदी असत्ये. श्रीमंत लोक गरमीच्या दिवसांत वालुकेश्वरीं जाऊन धर्मशाळांमध्यें रहातात. व कित्येक हवेसाठीं एथें बारमास असतात. वालुकेश्वराच्या देवळाच्या भोवतालीं वडेलोकांनीं ह्मणजे वाणी, भाटे, परभू, सोनार, शेणवी, ब्राह्मण, इत्यादि हिंदू गृहस्थांनीं दोन दोन तीन तीन मजली धर्मशाळा बांधल्या आहेत. त्यांस धर्मशाळा असेंनांव आहे खरें, परंतु वास्तविक पाहिलें असतां त्या धर्मशाळा नाहींत. हे सुखवस्तू जाऊन रहायाचे बंगले आहेत. ह्यांत जाऊन रहायास गरीब गुरिबांस तर बिलकुल सांपडतनाहीं. ह्या धर्मशाळा नेहमी बंद केलेल्या असतात. एकाद्यास शरिरप्रकृति सुधारण्यासाठीं महिना दोन महिने जाऊन यांत रहावयाचें असलें तर मालकाचें मोठें आर्जव करावें पडतें. आणि असें केल्यानें तरी सर्वांस रहाण्याची परवानगी मिळत्ये असें नाहीं. तो आर्जव करणारा मालकाचा स्नेही असून कांहीं जिनगीवाला असला पाहिजे. श्रीमंत लोक नांवासाठीं धर्मशाळा बांधितात, आणि आपण जाऊन तेथें खुशाल रहातात. धर्मशाळा ह्मटली ह्मणजे ती सर्वांस मोकळी असली पाहिजे. गरीब व पांथस्थ लोकांसाठीं धार्मिक लोक घरें बांधून त्यांस धर्मशाळा असें नांव देतात. आणि त्यासर्वकाळ उघड्या ठेवितात. धन्यांचा त्यांवर इतकाच हक्क असतो की, त्यांनीं त्यांची वेळोवेळ उस्तवारी करावी. वास्तविक शास्त्र ह्मटलें तर असें आहे की, धर्मशाळेंत मालकानें जाऊन एक रात्रही राहूंनये.

तीस वर्षांमागें एका गृहस्थाचा वालुकेश्वरीं डोंगराचा तुकडा होता, तो चारपांचशें रुपये घेऊन कोणास तरी विकून टाकावा ह्मणून तो गिऱ्हाईक

शोधी, परंतु त्या किमतीस तेवढा तुकडा घेणारा त्याला कोणी सांपडला नाहीं. परंतु तीच जागा आज तीस हजार रुपयांस मागितली असतां मिळत नाहीं. ज्या ठिकाणीं पूर्वीं नुसतें गवत वाढत असे, तेथें आतां शेंकडो लाखो रुपये खर्चून हवाशीर बंगले व बाग उठविले आहेत; ज्यांमध्यें उत्तम प्रकारचे आंबे, शिताफळें, पोपनसें, पेरू, अंजिरें, इत्यादि उत्पन्न होत आहेत. सर्व मुंबई बेटांतील हवेपेक्षां एथील हवा मोठी आरोग्यदायक आहे. बहुतेक इंग्रज लोक एथें राहतात. या लहानशा टेंकडीपासून हल्लीं दरसाल १,५९,९६५ रुपये उत्पन्न होतात. प्रस्तुत वालुकेश्वराच्या डोंगरावर रिकामी जागा कोठें अढळत नाहीं. याठिकाणची हवा आणि पाणी महाबलेश्वराच्या बरोबरीस मानितात. जें स्थळ पूर्वीं कंगाल लोकांसाठीं सोडिलें होतें, तें आतां फक्त श्रीमंत लोकांसच रहावयास योग्य असें झालें आहे. वालुकेश्वराच्या डोंगराच्या निरनिराळ्या भागांस निरनिराळीं नांवें आहेत. एका भागास खंबाळा, एका भागास गवाळ्याच्या तळ्यावरील डोंगर, एकास टांकरविल अशीं नांवें आहेत. आणि दांडीच्या शेवटच्या टोंकास शिरगुंडी ह्मणतात.

चौपाटी, गिरगांव, याही ठिकाणांत कोठें पातळ वस्ती होती. आणि जिकडे तिकडे माड मात्र होते. शेतोडी, ज्या ठिकाणीं हल्लीं पांच पांच सहा सहा मजली पारशी लोकांनीं शेंकडो इमले उठविले आहेत, व इंग्रज लोकांस भाड्यानें देण्यास इंग्रजी तऱ्हेचे डौलदार हवाशीर बंगले बांधले आहेत, ती सगळी शेती जमीन असून तेथें बारमास चिखल असे, व कोठें कोठें गरीब लोक हलक्या प्रतीचा भाजीपाला उत्पन्न करीत असत. आणि ही जागा केवळ निरुपयोगी असें मानीत असत; परंतु ज्या धन्यांची ही जागा शंभर वर्षांमागें होती, ते जर आज जीवंत होऊन आले तर निःसंशय त्यांला असा भास होईल कीं, आपण कोठें दिल्लीस किंवा लंडन शहरास जाऊन पोहंचलों.

चौपाटी, ज्या ठिकाणीं पूर्वीं रान होतें, तेथें रमणीय बाग व बंगले उठविले आहेत व त्याच्या बाजूस हल्लीं एक सुताचा कारखाना तयार होत आहे. आणि जागोजागीं नव्या बंगल्यांचीं कामें चाललीं आहेत. समुद्राच्या बाजूस मोठमोठाल्या लांकडाच्या वखारी पडल्या आहेत, ज्यांमध्यें लाखो खंडी लांकडां-

चे ढोण एकावर एक रचून दिलेले आहेत; कीं त्यांवर नजर देखील ठरत नाहीं. अशा वखारी एथें सात आठ आहेत. चौपाटीच्या पुढें डाव्या बाजूस लहान डोंगरी आहे तीस बाबूलनाथ असें ह्मणतात. एथें महादेवाचें देऊळ आहे, तें पांडुशेट सोनार यांनीं बांधिलें होतें. सोनारलोक या बेटांत पोर्टुगीझ् लोकांच्या कारकिर्दीपासून होते असें वाटतें. यांला सोनार ह्मणतात, परंतु बहुधा हे सोनार काम करीत नाहींत. यांमध्यें सावकार व व्यापारी लोक पूर्वीपासून होते. यांत हल्लीं इंग्रजी शिकलेले सरकारी व सावकारी हपिसांत चाकरी करणारे गृहस्थ बरेच आहेत. शंकरशेट हे यांमध्ये मोठे प्रख्यात होऊन गेले. बाबुलनाथाचें पाणी चांगलें आहे. एथें बैरागी व गोसावी लोक नेहमी गांजा व भंग पिऊन पडलेले असतात, व कित्येक भंग पिणारे लोक एथें जाऊन गांजा व भंग, सांबाचा प्रसाद ह्मणून मोठ्या आदरानें सेवन करितात.

चौपाटी आणि गिरगांव यांच्या मध्यभागीं शेट मंगळदास नथूभाई ह्या प्रख्यात वाणी गृहस्थाचा मोठा वाडा व बाग आहे. ह्या वाड्यास चार दरवाजे असून मागच्या बाजूचे दरवाजे थेट शेतोडीच्या रस्त्यास लागले आहेत. एवढी ही जागा विस्तीर्ण आहे. ह्या बागेंत अनेक तऱ्हेचीं झाडें आहेत व जागोजागीं समुद्राची रेती घालून मार्ग पाडिले आहेत. बागाची रचना इंग्रजी रिवाजाची असून वाड्यांत शेट मंगळदास हे नेहमी रहातात. यांत अमोलिक सामान भरलें आहे. हे नामांकित सावकार हिंदूलोकांच्या महाजनांपैकीं एक गृहस्थ असून धर्मशील व उदार आहेत. यांनीं लोकोपयोगार्थ १,००० रुपये खर्चून मुंबादेवीच्या चौकीवर घड्याळ मारलें आहे. यांनीं मुलींची शाळा घातली आहे व उद्योग शाळेस वीसहजार रुपये दिले आहेत. हे लोक कल्याणार्थ आपल्या द्रव्याचा बराच उपयोग करितात. ह्या वाड्यांत जाऊन दोन घटिका बसलें असतां तहान भूक निवर्त्ते, इतकें हें स्थळ रमणीय आहे.

पूर्वीं मुंबईंत जमीन सुपीक नसल्यामुळें धान्य वगैरे कांहीं उत्पन्न होत नसे असें सांगितलें आहे; परंतु वरळीचा बांध बांधल्यापासून व माहीमची खाडी बुजवून टाकल्यामुळें महालक्ष्मी, वरळी, परळ, माहीम, माटुंगें, एथें बरेंच भात पिकूं लागलें. हें धान्य मुंबईच्या वस्तीस एक दिवसाची अन्नसामग्री होई इ-

तर्के पिकतें असें कित्येक लोकांचें ह्मणणें आहे. याच प्रमाणें अनेक तऱ्हेच्या फळभाज्या व पालेभाज्या एथें उत्पन्न करितात.

मुंबई बेटाच्या पश्चिमेस किल्ल्यापासून सुमारें दोन कोशांच्या अंतरावर महालक्ष्मी आहे. एथें समुद्राच्या कांठीं लहानशी टेंकडी आहे, तीवर महालक्ष्मीचें देवालय आहे, व त्याच्या बाजूस मयत धाकजी दादाजी नामांकित परभू गृहस्थानें बांधिलेलें एक मोठें देवालय आहे. हें बांधायास या गृहस्थास ८०,००० रुपये खर्च झाला. या शिवाय दुसरीं दहावीस लहान लहान देवालयें आहेत व आसपास श्रीमंत हिंदू गृहस्थांनीं बांधलेल्या धर्मशाळा आहेत. देवळाच्या अलीकडे सुमारें ५० हातांवर फरसबंदी एक मोठें सुंदर पाण्याचें तळें आहे. तें सन १८२४ त ४०,००० रुपये खर्चून तुलसीदास गोपालदास यांनीं बांधिलें. याची आकृति जहाजासारिखी आहे. उष्ण काळांत लोक जाऊन यास्थळीं रहातात, एथील पाणी व हवा निरोगी असल्यामुळें रोगी लोक हवा पालटण्याकारितां एथें जातात. नवरात्राच्या दिवसांत नऊ दिवसपर्यंत सकाळ संध्याकाळ कित्येक लोक महालक्ष्मीच्या दर्शनास जातात. कित्येक पहांटेस उठून तळयावर स्नानसंध्या करून महालक्ष्मीचें दर्शन घेऊन सूर्योदयीं मुंबईस येतात; व कित्येक आपआपल्या धर्मशाळेंत जाऊन राहतात. श्रीमंत लोक एथून पाणी आणवून पितात. एथील ही धर्मशाळा मालकांच्या जिनगीप्रमाणेंच आहेत. ते लोक आपल्यास पाहिजे तेव्हां जाऊन त्यांत रहातात. कित्येक वर्षवर्ष, सहासहा महिने आपआपल्या धर्मशाळेंत जाऊन खुशाल रहातात.

महालक्ष्मीचें देवालय वरळीचा बांध बांधिल्यानंतर बांधिलें आहे. ही गोष्ट निर्विवाद आहे. कारण एथील एका मूलस्थायिक सधन परभू गृहस्था जवळ बखर आहे, तींत असें लिहिलें आहे की, इंग्रज सरकार वरळीचा बांध बांधित असतां तो एक दोन वेळां मध्येंच कोसळला आणि त्याचे सर्व श्रम व द्रव्य पाण्यांत गेलें. ह्या बांधाचें काम तपासणारा एक परभू गृहस्थ इंजनेर होता त्यास एके रात्रीं स्वप्नांत महालक्ष्मीनें असा दृष्टांत केला कीं, माझी मूर्ति या वरळीच्या खाडींत आहे ती काढून माझें देवालय बांधशील तर हा तुमचा बांध तडीस जाईल ! मग त्या गृहस्थानें ती मूर्ति काढून घेतली आ-

णि तिची स्थापना केली. नंतर बांध तयार झाल्यावर सरकारांतून ही जागा बक्षीस घेऊन त्यावर देऊळ बांधिलें. या प्रकरणीं बखरींतील कांहीं भाग सादंत उतरून घेतला आहे तो मोठा चमत्कारिक आहे. ह्या प्रमाणें कांहीं मोठें कृत्य जुनें झालें ह्मणजे आमच्या लोकांचा कांहींनाकांहीं तरी देवभोळेपणा असायाचाच. त्यामध्यें अनेक कल्पित कादंबऱ्या भरून ते खरें कोणतें आणि खोटें कोणतें याचा थांग लागूंदेत नाहींत. कोणत्याही पुरातन देवाच्या स्थापने विषयीं किंवा किल्ला वगैरे बांधण्याविषयींची गोष्ट आली कीं, त्यांत कांहींनाकांहीं तरी विलक्षण वृत्तांत सांपडायाचाच. त्यामुळें कोणत्याही शहराचा वास्तविक इतिहास सांपडणें कठीण पडतें.

मालवणच्या किल्ल्याविषयीं एका शूद्रानें असें सांगितलें कीं, ज्या वेळीं शिवाजी महाराजांची हा किल्ला बांधायाची इच्छा झाली, त्यावेळीं त्यांजकडे कांहीं द्रव्य नव्हतें. परंतु ते ईश्वरी अवतार होते ह्मणून त्यांनीं इतके किल्ले बांधिले. हा किल्ला बांधायास त्यांनीं हजारो लोक कामास लाविले होते. त्यांस ते मजुरीबद्दल संध्याकाळीं गवताच्या काड्या तोडून देत. त्या काड्या मजूर लोकांच्या हातीं पडल्या ह्मणजे त्यांचें सोनें होत असे! ह्या मध्यें दुसरी मोठी आश्चर्याची खुबी ही होती कीं, जो मनुष्य ह्या कारखान्यांत मन लावून इमानेंइतबारें काम करीत असे त्याच्या काडीपासून त्याच्या श्रमास व उद्योगास योग्य तितकें द्रव्य उत्पन्न होई! आणि जे आळशी निरुद्योगी असत आणि ज्यांचें लक्ष कामावर नसे त्यांच्या काडीपासून जेवढें ते काम करीत तेवढ्या मजुरी पुरतें मात्र त्या काडींतून सोनें निघे!

ह्या बखरींत बहुतेक अगत्याच्या गोष्टींचे स्पष्टीकरण होतें खरें, परंतु मुख्य आधार शक व मिती ज्यांचा शोध लावण्याकरितां एवढे प्रयत्न करून ही बखर आणविली होती त्याविषयीं ही मध्यें कांहीं सांपडत नाहीं. आमच्या लोकांचें लिहिणें याप्रमाणें अपूर्णच असतें. असें हे जाणून बुजून करीत होते कीं काय तें समजत नाहीं. अस्तु वरळीच्या बांधाविषयीं आणि महालक्ष्मीच्या देवालयाविषयीं ह्यांत विलक्षण गोष्टी सांपडतात. ही बखर पुराणासारिखी लिहिली आहे तरी त्यांतून कांहीं कांहीं गोष्टी उपयोगी आहेत. त्या ह्या.

त्यावेळीं कोणी इंग्रेजी शिकलेला परभू गृहस्थ इंजनेर होता, त्याच्या हातून कंपनी सरकारानें हा बांध बांधिला. व त्यानें महालक्ष्मीचें देवालय वरळीच्या बांध बांधिल्यानंतर बांधिलें. हा पुढील वृत्तांत बखरींतून उतरून घेतला आहे.

"कोणे एके समयीं इंग्रज सरकार कंपनी बाहादुर यांचे मनांत आलें कीं, वरळी गांव व मुंबईची दरम्यान खाडी ती बांध बांधून गाडीवाट करावी; परंतु समुद्राचे पाण्याचा जोर फार होता तेव्हां फार सायास पडले, तथापि बांध बांधून खाडींतली जागा काढून शेतें केलीं व बहुतेक जागा तेणेंकरून निघाली आणि रयतेस सुख जहालें व गाडीवाट व पायवाट जहाली. हा एक धर्मच आहे. कोणी लोकांस त्या रस्त्यावरून येण्यास कांहीं मनाई जोर जुलूम करीत नाहींत. तर धर्माची रीत अशीच आहे. तरी म्लेंछ यात असून फार सुज्ञ धर्माची वृद्धि करितात. परंतु हिंदूलोक द्वेष करून धर्माचा लोप करितात, तेणेंकरून क्षयातें पावतात. हा विचार कोणीच पाहात नाहींत. हें कलीचें महात्म आहे.

जे समयीं वरळीचा बांध बांधावा असें इंग्रज सरकाराच्या मनांत आल्यावरून सरकारानें फार मेहनत केली. दगडाच्या राशी जहाजें भरून तेथें समुद्रांत दगड टाकिले परंतु रस्ता कांहीं सिद्धीस न जाय. याप्रमाणें कित्येक दिवस मेहनत केली तेव्हां श्री महालक्ष्मी, महाकाळी, महासरस्वती, यांचे मनांत आलें कीं, क्षीर सागरांतून बाहेर निघावें आणि मुंबई नगरांत प्रसिद्ध व्हावें, भक्तजन तारायासाठीं; कारण त्या रस्त्याचे जागेंत त्यांचा वास होता. तेणेंकरून बांधाची बांधणी सिद्धीस जात नव्हती; त्यासाटीं श्री महालक्ष्मी, महाकाळी, महासरस्वतीनें ते समयीं रामजी शिवजी परभू सरकारचे इंजनेर होते, त्यांस दृष्टांत दिला कीं, आह्मी क्षीर सागरांत आहों तर आह्मास तेथून काढून बाहेर ज्या ठिकाणीं सद्यःआहेत ते टेंकडीवर देवालय बांधून स्थापना करावी. तर आह्मी संतुष्ट होऊन बांध बांधायास अनुकूळ होऊन तुझ्या हातीं बांध बांधवूं. बांध सिद्धीस गेला तर तूं सरकारांत हमी भरावी कीं मजला सरकारानें हुकूम केला असतां बांध बांधून देईन. नंतर त्या समुद्राचे

खाडींत जाळें घाल. ह्मणजे आह्मी जाळ्यामधून समुद्रांतून बाहेर निघून ये-ऊं. याप्रमाणें देवीचा दृष्टांत झाला.

रामजी शिवजीनें देवीचे आज्ञेवरून सरकारांत हमी भरली कीं, सरकार जर मला हुकूम करील तर मी बांध बांधून देतों. नंतर सरकारानें रामजी शिवजीस हुकूम दिला कीं, तुह्मी बांध बांधावा; तो बांधला असे. परंतु हुकूम झाल्यावर रामजी शिवजीची खात्री होण्यास देवीचे आज्ञे प्रमाणें जाळें दर्यांत घातलें. तेव्हां त्या तीन मूर्ति पाषाणी महाकाळी, महालक्ष्मी, महासरस्वती त्या जाळ्यांत आल्या. पहा! देवीचें सत्व कसें आहे ! जाळें तें काय, किती बारीक सुतळीचें, त्या मूर्ति पाषाणी भारी तळास बसलेल्या त्या जाळ्यांत कशा आपोआप बसून जाळें भारानें न तुटलें असतां आल्या. नंतर त्या मूर्ति ह्या ज्या टेंकडीवर आहेत त्याच टेंकडीवर ठेविल्या. नंतर ती टेंकडी व जागा सरकाराकडून बक्षीस मागून त्या टेंकडीवर देऊळ बांधून स्थापना केली. त्या दिवसापासून तो आज दिवस पावेतों अचल आहेत. तर ती टेंकडी देवीची असे. त्या टेंकडीवर व जाग्यावर देवीशिवाय कोणाची सत्ता नाहीं. त्या टेंकडीची हद्द टेंकडी व डोंगरी सारी दर्या किनारा वरळीचे बाजूचा तेथ पर्यंत ती काळिकेचे देवळापर्यंत देवीचें देऊळ बांधिलें तेथपर्यंत असे. नंतर गोविंदजी मुग्यानें धर्मशाळा बांधिली. सोनार शेट्यानें धर्मशाळा बांधिली. व माणकी कोळणीनें बांधिली."

वरळीच्या बांधाच्या शेवटीं पश्चिमेचे बाजूस लहान टेंकडी आहे व तिच्या नजीक शें दोनशें हात औरसचौरस जमीन वरळीचाच भाग, त्यास मामा हजानी असें नांव आहे. महालक्ष्मी आणि वरळी यांच्या मध्यें जी खाडी आहे, तिच्या मध्यभागीं चाळीस पन्नास हात एक खडकाळ उंडी आहे तीस हाजीअली ह्मणतात. भरतीच्या वेळीं हिच्या भोंवताली सगळें पाणी भरतें, परंतु वरच्या प्रदेशांत चढत नाहीं. ह्या ठिकाणीं मुसलमान फकिराची एक कबर आहे. त्यावर लहान झोंपडें बांधिलें आहे; व आसपास दुसरीं सात आठ लहान लहान घरें आहेत. त्यांत मुसलमान व हिंदू मिळून सुमारें पन्नास साठ मनुष्यें रहातात. ओहट असती तेव्हां महालक्ष्मीच्या

खालच्या बाजूनें खडकावरून पाय मार्ग आहे; परंतु भरतीच्या वेळीं तेथें होडीं-तून जावें पडतें.

ह्या कबरीची सबजा घालून फकीर लोक पूजा करितात. हिचें दर्शन घेण्यास कित्येक भोळ्या हिंदूलोकांच्या बायका व पुरुष मुलांस घेऊन नवस फेडायास तेथें जातात. आणि मोठ्या भक्तीनें त्याची पूजा करितात, व फकीर लोकांस चिराखी देतात. कित्येक मुसलमान व हिंदूलोक हा पीर मोठा जाज्वल्य असून नवसास पोहंचतो असें सांगतात ! कोणी असें सांगितलें कीं, सरजमशेटजी जिजीभाई यांस हे पीर प्रसन्न झाले तेव्हां पासून त्यांची संपत्ति वाढली !

ह्या पिराची प्रख्याति होण्याचें व ह्या स्थानास मामा हजानी असें नांव पडण्याचें कारण एका एथील मुसलमान फकिरानें असें सांगितलें. पूर्वी एथें हाजी अली उर्फ मामा या नावाचा एक सधन मुसलमान रहात होता. त्याची एक बहीण होती. हीं दोघें बहीण भावंडं मोठीं देवभक्त व विरक्त असून त्या दोघांची एकमेकांवर अतिशय प्रीति होती. त्यांनीं आपली सर्व दौलत गरीब गुरिबांस वांटून देऊन तीं मक्केची हाज करायास गेलीं. हीं हाज करून आल्यावर वैराग्य धारण करून तो फकीर झाला. आणि ह्या ठिकाणीं समुद्रांत जाऊन राहिला. आणि बहिणीस सांगितलें कीं, तूंही संतवृत्ति धारण करून डोंगरावर राहा. आणि मी ह्या समुद्रांतील झोंपडींत बसून ईश्वराची प्रार्थना करितों. आतां हेंच स्थान ह्यांस आवडण्याचें कारण त्या फकिरानें असें सांगितलें कीं, महालक्ष्मीचें आणि ह्या बहीण भावंडांचें सख्य होतें. त्या एकमेकांचें भाषण होत असे. ह्मणून हीं दोघें जणें तेथें येऊन राहिलीं. ह्या प्रमाणें फकीर लोक हिंदू आणि मुसलमान धर्माचें लग्न लावून भोळ्या हिंदू लोकांस फुसलावून त्यांचीं मनें आपल्या धर्माकडे नेतात. मग कांहीं वर्षांनीं या उभयतांस देवाज्ञा झाली. नंतर त्यांच्या आज्ञेप्रमाणें भावाची कबर समुद्रांत खडकावर आणि बहिणीची डोंगरावर बांधून त्यांची पूजाअर्चा चालू केली, आणि आतां त्यांचा साक्षात्कार पटतो ! हा साधू मोठी जागती जोत आहे ! व त्याच्या नावानें कोणी धर्म केला असतां तो त्यास सुखी क-

रितो असें सांगतात! ह्या प्रमाणें ज्या ठिकाणाचा शोध करायास लागावें त्याचा विलक्षण वृत्तात सांपडतो. ह्या कबरीच्या साक्षात्काराविषयीं ह्या फकिरानें दुसरें असें सांगितलें कीं, भरती किती ही उधाणाच्या जोराची असली तरी समुद्राचें पाणी ह्या कबरीच्या वर चढायाचें नाहीं. तें तिच्या पायाजवळ येऊन कमती पडतें, असा याचा पराक्रम आहे! ह्या ठिकाणास मामाहजानी हें नांव पडण्याचें कारण असें आहे. जसें हिंदू लोकांत कोणी काशीयात्रेस जाऊन आला ह्मणजे त्यास "काशीकर "असें ह्मणतात, तसेंच मुसलमान लोकांत कोणी मक्केची हाज करून आला ह्मणजे त्यास "हजानी" असें ह्मणतात. ह्या ठिकाणीं मामा हजानी राहूं लागला ह्मणून त्या जाग्यास ह्याचें नांव दिलें. हा फकीर एथें कोणत्या काळीं वसत होता व त्याचा काळ होऊन किती वर्षे झालीं याचा शोध लावावा ह्मणून एथील एका वृद्ध फकिरास विचारिलें असतां त्यानें असें उत्तर केलें "तोबा! तोबा! महाराज ओ बात मै तुमकु क्या कहूं! ओ पीर साहेब तो मुंबई शहरमें बोत लंबी मुदतसें रहा हुवा है. खुदा मालुम उनकु आकर कितना बरस हुवे. लेकिन् मेरे ध्यानमें आताके हजार दोहजार बरस हो गया होयगा. ओ पीर साहेब ह्यां बेठकर लोकोंकी अरज सुनलेता, और खुदाके पास हाजर करता. खुदा उनोका बात सुनकर बाहाल करता." ह्या प्रमाणें ह्या लोकांची यावर श्रद्धा आहे. कदाचित् अशा स्थळाचा शक व मिती ठाऊक असलीं तरी हे लोक बुद्ध्या सांगत नाहींत. एकादें दैवत पुरातन काळापासून एथें आहे अशी लोकांस समजूत पडण्यासाठीं ही युक्ति काढितात असें वाटतें. जसे तुकारामाच्या नांवावर पंढरपुरांतील साधु भीक मागत फिरतात, तसेंच मुंबईंतील कित्येक मुसलमान फकीर मामाहजानीच्या नांवावर भिक्षा मागत फिरतात.— "मामा हजानी तेरा भला करे" असा लोकांस आशीर्वाद देत असतात.

एका सधन व पुरातन स्थायिक वृद्ध परभू गृहस्थाकडे वरळीचा पुरातन वृत्तांत लिहिलेली एक लहान बखर सांपडली, तींत हा पुढील मजकूर सांपडतो.

"श्रीराजबिंब महाराज याणीं आपले पाटील यांस वरली गांव वंशपरंपरा

इनाम दिलें होतें. त्या गांवांतील शेत, जमीन, डोंगर, ताडमाड, खजुरी यांचें उत्पन्न वसूल करून घेऊन पुत्र पौत्रादिकांनीं याचा उपभोग करून घ्यावा अशी त्या पाटिलास सनद करून दिली होती. तदनुसार फिरंगी यांनीं ही तीच वहिवाट कायम करून पाटील मजकूर यांचें इनाम चालविलें. तदनंतर इंग्रजी झाली त्यांनीं ही कांहीं हल्ला हरकत न करितां पाटिलाच्या घराण्यास पूर्ववत् इनाम चालूं दिलें. त्या पाटिलाचें कुटुंब मोठें होतें. कांहीं काळानें त्याचा पडता काळ आला. व कुटुंबांतील मनुष्यें विभक्त झालीं आणि वरळी गांवाच्या वतनाच्या निरनिराळ्या तक्षिमा करून त्यांनीं आपआपणांत वांटून घेतल्या. त्यांचा मोडताकाळ होत चालल्यामुळें कोणीकोणी आपआपल्या तक्षिमा विकूं लागले. अशा त्यांनीं पुष्कळ जागा फरोक्त केल्या. त्यापैकीं, मनोहरदास रूपजी, नसरवानजी मोदी, व सोकाजी रघुनाथजी याणीं विकत घेतल्या, व बदामीचें भाट नावाची वाडी भिकाजी माणकोजीयाणें खरेदी केली, आणि थोडीशी जागा रुस्तमजी बरजोरजी याणें विकत घेतली. पुढें सन १७५३ मध्यें ज्यावेळीं कंपनी सरकारास मुंबईवर फ्रांसीस येणार आहे, असें समजलें त्यावेळीं मुंबईच्या किल्ल्यासभोंवते चर खणण्याचा आपला मतलब मुंबईतील शेट सावकार लोकांस दर्शवून सरकारास द्रव्याची या प्रसंगीं कुमक करावी असें सांगितलें. त्यावेळीं मुंबईतील रयतेनें असें सांगितलें कीं, सरकारास द्रव्याची कुमक करायास आह्मापाशीं कांहीं द्रव्य नाहीं, परंतु सरकारानें आमची स्थावर जिनगी वतनवाडी यांवर कांहीं कर बसवून आमच्या उत्पन्नांतून सालिना कांहीं द्रव्य घ्यावें आणि मग अडचण दूर झाल्यावर तें द्रव्य आमचें आह्मास परत द्यावें. असा ठराव कंपनी सरकारापाशीं करून कर चालू केला. त्या पूर्वीं वरळी गांवावर सरकार देणें घेणें कांहीं पडत नव्हतें. इतर गांव माहीम, परळ, मुंबई, यठिकाणीं पेनशन टाक्स ह्मणून कर द्यावा पडत होता. कारण तो गांव इनाम दिला होता, आणि तें पाटिलाचें वतन होतें. सबब त्याजवर कांहीं कर चालू केला नव्हता. सन १७५३ पासून वरळी गांवावर कंपनी सरकारानें कर घेणें ठरविलें."

प्रकरण ४.

भायखळें— माजगांव— घोडपदेव— शिवरीचाकिला व बाग— मिठाचा आगर—परळ—मांडवीबंदर— आर्थरबंदर—पालेबंदर— हल्लींचा कुलाबा— बोरीबंदर— कोळीबंदर—करनाकबंदर— मशीदबंदर— चिंचबंदर—क्लेरबंदर— एल्फिनूस्टनबंदर—वाडियाबंदर— टांकबंदर—कोळसेबंदर—माहीम— माटुंगें—शींव— रीवाचाकिला—सध्याची वरळी— सोनापूर.

ही गोष्ट खरी आहे कीं, शहरें ह्मटलीं ह्मणजे बहुधा मुळापासून भरभराटांत आलेलीं कोठें विरळा. मोठमोठालीं रोमशहरासारिखीं शहरें जीं उदयाच्या शिखरास येऊन पोहंचलेलीं, तीं देखील पूर्वीं निरुपयोगी, रानवट व ओसाड गांवांसारिखीं होतीं. पुणें हें पेशव्यांच्या कारकिर्दीपूर्वीं कोणत्या प्रकारचें स्थल होतें ! सगळा डोंगरी पेंढाऱ्यांचा गांव होता; परंतु पेशव्यांनीं त्यावर शहर बांधून तें उदयास आणिलें. तेथें पाणी नव्हतें तें पांच पंचवीस कोशांवरून नळ बांधून आणिलें. परंतु तेथची जमीन तरी चांगली सुपीक असून तेथें झाडें वगैरें होतीं आणि आसपास नद्या व घांट होता, आणि नजीक दुसरीं शहरें होतीं. असाच प्रकार ज्या ज्या शहराचा इतिहास शोधून पाहावा त्याचा सांपडतो. परंतु मुंबईचा प्रकार दुसऱ्या शहरांहून केवळ भिन्न आहे. शहर वसविण्यास किंवा बांधण्यास जी आवश्यक जमीन तिचाच एथें अभाव होता. जिकडेतिकडे खाऱ्यापाण्याच्या खाड्या असून चिखलाचा मात्र सुकाळ होता. आणि आसपास आसरा कशाचा ह्मणाल तर समुद्राचा. आणि त्याच्या पलिकडे वस्ती कोणाची ह्मणाल तर चांचे, व बंडवाले लोकांची. अशा ह्यास्थलास उत्तम प्रतीच्या योग्यतेस आणून लाखो मनुष्यांची सुखवस्तु वस्ती होई असें करणें साधारण काम नव्हे ! जसजसा भूमीचा उपभोक्ता असतो तसतशी तिची योग्यता वाढते. स्त्रीस भ्रतार चांगला मिळाला असतां तिची

जशी योग्यता वाढते, तसेंच जमिनीस चांगला प्रभु असला ह्मणजे ती अनेक प्रकारें प्रख्यातीस येते. मुंबईचा मुळच्या स्थितीचा नकाशा पाहिल्यावरून ही किती ठिकाणीं छिन्नभिन्न झालेली होती, व हिला सध्याची योग्यता आणण्यास किती अडचणी होत्या हें ध्यानांत येईल.

जसा एकादा मनुष्य पूर्वीं अत्यंत दरिद्रावस्थेंत असतो आणि मग कालेंकरून तो आपल्या पराक्रमानें किंवा एकाद्या श्रीमानाच्या मदतीनें उदयास येतो तसाच प्रकार मुंबईचा झाला. पूर्वीं नागपाडा, भायखळें ह्मटलीं ह्मणजे केवळ अप्रयोजक ठिकाणें होतीं. हीं गुराख्यांचीं रहायाचीं व ढोरें चरविण्याचीं ओसाड स्थळें होतीं. तीं आज राजे लोकांस वस्ती करण्याजोगीं झालीं आहेत. ह्याठिकाणीं प्रस्तुत पाहावें तेव्हां नवे बंगले व इमारती बांधण्याची धामधूम चाललेली दृष्टीस पडते. हल्लीं एथील सर्व प्रकार किल्ल्यांतील रचनेसारिखा होत आहे. आगीच्या गाडीचे अलिजाहां कारखाने जिकडेतिकडे लागून गेले आहेत. व जागोजागीं अनेक तऱ्हेचीं यंत्रें पडलेलीं आहेत.

भेंडीबाजाराच्या शेवटीं बाबुल्याचें तळें आहे. त्याच्या एकेबाजूस नागपाडा, त्यापुढें इसपिटल—त्यापासून थोड्याशा अंतरावर शेट खरशेटजीचें तळें. हें शेट माणिकजी खरशेटजी स्मालकाझ कोर्टांतील तिसरे न्यायाधीश यांच्या तीर्थरूपांनीं लोककल्याणार्थ बांधिलें होतें. त्यांच्या कारकिर्दींत भायखळ्यावरील लोकांस पाण्याचा फारच तोटा होता आणि ह्या परोपकारी गृहस्थानें हा तलाव बांधिल्यापासून लोकांस सुख झालें. हल्लीं सरकाराची अशी मर्जी आहे कीं, हा तलाव बुजवून ही जागा इमारती बांधण्यास विकून टाकावी. आणि ज्या उदार गृहस्थानें हा तलाव बांधिला होता त्याचें नांव चिरकाळ लोकांत प्रसिद्ध असावें ह्मणून सर जमशेटजीच्या इस्पिटलासमोर एक गोड्या पाण्याचा हौद बांधून त्यास ह्या गृहस्थाचें नांव ठेवावें. असे विचार चालले आहेत. पुढें दाऊद सासून यांनीं बांधलेली विशाळ मशीद आहे. तिच्या शेजारीं यांनींच आपल्या लोकांसाठीं घातलेलें विद्यालय. ह्या दोनही इमारती सुंदर बांधिल्या आहेत. त्यांपासून सुमारें पंचवीस हातांच्या अंतरावर सोलजर लोकांच्या मुलींच्या व मुलांच्या दोन शाळा आहेत. ह्याशाळा सन १७१९ पासून चालू अ-

सून त्यांला सरकारचा आश्रय आहे. ह्या पूर्वीं कोटांतील बराकांत होत्या. त्या सुमारें सन १८३८ त ह्या इमारती तयार करून एथें आणिल्या. यांत सोलजर व इतर साधारण इंग्रज लोकांचीं मुलें शिकतात. ह्याशाळा रेवरेंड मिस्तर काब ह्यांनीं उपस्थित केल्या होत्या. हे कोटांतील इंग्रजांच्या मोठ्या देवळावर आलेले पहिलेच पाद्री. हे उद्योगी असून विद्यावृद्धीसाठीं व लोक कल्याणार्थ झटणारे होते. यांनीं सन १७१९ माहे सेपटेंबरांत देवळांत उपदेश केला आणि आपल्या वक्तृत्वशक्तीनें एथें इंग्रजी शिकविण्याच्या शाळा घालण्याच्या आवश्यकतेविषयीं लोकांच्या मनांत ही गोष्ट ठसविली. मग वर्गणी करून त्याच वेळीं ६,१९० रुपये जमविले. नंतर कांहीं दिवसांनीं ही शाळा सुरू केली. त्यापूर्वीं इंग्रज लोकांच्या मुलांस शिकायाची एथें कांहींच सोय नव्हती. त्यावेळीं हे सहा हजार रुपये जमलेले पाहून इंग्रज लोकांस देखील नवल वाटलें. परंतु हल्लीं सहज फुटलेल्या जहाजावरील एकाद्या खलाशांस मदत करावी पडली तर एकादा पारशी गृहस्थच हजार दोनहजार रुपये देतो. ह्या शाळांच्या बाजूस सरकारी छापखाना व इंग्रज लोकांचें देवालय आहे. त्याच्या समोर कांहीं अंतरावर रेलवेचें टाणें व हपीस. त्याच्या खालीं रणमल्ल लखा या नांवाच्या लवाण्या जातीच्या एका श्रीमान् वाणी सावकारानें बांधिलेलें देवालय आहे. ह्यास सुमारें पन्नास साठ हजार रुपये खर्च झाला असें सांगतात.

पुढें माजगांवापर्यंत श्रीमंत पारशी, मोंगल, मुसलमान, वाणी, व इंग्रज यांनीं हजारो रुपये खर्च करून बांधलेले बंगले आहेत. ह्या एकएक बंगल्याची व तेथील सुंदर बागांची रचना व त्यांतील मिष्ट पाण्याचे जे करंजे उडतात त्यांची शोभा अवर्णनीय आहे. कोठें पाण्याचे तलाव भरून वाहात आहेत, कोठें कुंडें बांधून त्यांत थंड व गारपाणी भरून ठेविलें आहे. ह्याातारपाखाडी, उमरखाडी, पायधुणी, ह्या पूर्वीं खाड्या होत्या असें सांगितलें आहे, परंतु सध्याची व्यवस्था पाहिल्यानें तो प्रकार एकाएकीं लोकांच्या लक्षांत येणार नाहीं. कारण त्या जाग्यांत आज शेंकडो बाग व बंगले उठले आहेत, इतकेंच नाहीं, परंतु त्या जाग्याची चर्याच अगदीं फिरून गेली आहे. ज्या रस्त्यांतून जावें त्यांतून नवा नवा प्रकार दिसतो.

भायखळ्याच्या शेवटास खेमचंद मोतीचंद श्रावक वाणी यानें बांधलेलें चमत्कारिक मंदिर आहे. आमचे दक्षिणी लोक श्रावकांच्या देवळांत जाऊंनये ह्मणून अशीं मंदिरें जाऊन पाहत नाहींत, परंतु हें पाहण्या जोगतें आहे. हें मंदिर सुमारें एक लक्ष रुपये खर्चून बांधिलें आहे, त्यांत कोरींव काम आहे खरें परंतु तें सर्व मारवाडी तऱ्हेचें असून त्यांत सुरेखपणाचा अगदीं अभाव आहे. एथें मारवाडी लोक दर्शनास जातात. देवालयाच्या दोहीं बाजूस दोन मोठे लांकडाचे रंगविलेले हत्ती आहेत. देवालयांत जिकडेतिकडे पुष्कळ मूर्तींची स्थापना केली आहे, व आंतून आरसे जडविले आहेत.

माजगांवाच्या वर टांकबंदरानजीक लहान डोंगर आहे त्यास व त्याजवळच्या जाग्यास घोडपदेव असें नांव आहे. या डोंगरांतून एक खडक बाहेर निघाला आहे त्यावर तेल व शेंदूर चढवून त्याचा देव बनाविला आहे. ह्या देवाची कोणत्या काळापासून स्थापना झाली हें समजत नाहीं. परंतु ज्या अर्थी सरकार दरबारांत या स्थळाचें नांव महशूर आहे, त्या अर्थी हें फार काळापासून स्थापित आहे असें वाटतें. या देवाचे सेवक बहुतकरून कुणबी, माळी व कोळी असतात. परंतु दुसऱ्या लोकांच्या स्त्रियाही या देवास भजतात, व नवस करितात. हा देव मुलें देण्याविषयीं प्रख्यात आहे! वंध्या स्त्रिया व ज्यांचीं मुलें वांचत नाहींत अशा मृतवंध्या ह्यास फार भजतात. या देवास पाळणे, झोळ्या, असे पदार्थ अर्पण करितात. ह्याचें देऊळ साधारण झोपडी सारिखें आहे. एथें गेलें असतां झोळ्या व पाळणे टांगलेले दृष्टीस पडतात. कोणी रुपया आठआण्याचे रुप्याचे पाळणे व बाळकें करून देवास अर्पण करितात; व सुपाऱ्या पाण्यांत भिजवून कौल लावितात.

शिवरीस लहानसा किल्ला आहे व शेवटास मोठा आगर आहे, त्यांत मीठ पिकतें. मीठ पिकविण्याची अशी कृति आहे. समुद्राच्या खाडीनजीक जी सपाट जमीन असते ती शेता सारिखी स्वच्छ करून, तींत लहान वाफे पाडून हात सवाहात खारें पाणी घेतात, व त्यावर मातीचा शिवारा देतात. मग त्या पाण्यावर ऊन पडूं लागलें ह्मणजे दुधासारिखी साई येऊं लागते. नंतर

आठपंधरा दिवसांनीं ती जाड व कठीण होते. नंतर नेमाप्रमाणें दिवस झाले ह्मणजे ती वरची साई काढून घेतात, तेंच मीठ. मग फिरून समुद्राचें पाणी आंत घेतात, असें करून मीठ तयार करितात.

शिवरी एथें एक मोठा सरकारी बाग आहे. त्याची स्थापना सन १८३० मध्यें झाली, तेथें देशोदेशींचीं फळ व फुल झाडें आणि वनस्पति आणून लाविल्या आहेत. हें एक पाहण्या जोगतें रम्य स्थळ आहे. माजगांवांत सर जमशेटजी यांचा एक अत्युत्कृष्ट बाग व बंगला आहे, असे या ठिकाणीं चहूंकडे बाग लागून गेले आहेत.

परळ हें स्थळ सरकारी वाड्यामुळें सर्वत्र प्रख्यात आहे. हा वाडा पुष्कळ वर्षांपासून एथें आहे. ह्या शिवाय सावकार व श्रीमंत लोकांचे बंगले व बाग एथें एकास एक लागून गेले आहेत. अस्सल एथील वस्ती ह्मटली असतां पांचकळशे, सुतार, कोळी, भंडारी आणि किरिस्तांव. परंतु हल्लीं एथें श्रीमान् लोक जागोजागीं हवेसाठीं जाऊन राहतात. एथें एक लहानसा बाजार आहे. एथील कित्येक मुळस्थायिक सुतार व भंडारी लोक सधन असून त्यांचीं एथें घरेंदारें आहेत. परळ एथील पाणी व हवा चांगली आहे. किल्ल्याच्या उत्तरेस सुमारें अडीच कोशांच्या अंतरावर परळ आहे. त्याच्या ईशान्येस अर्धकोशावर शिवरी. तिच्या अलीकडे माजगांव व चिंचपोकळी.

पालोबंदर कापाच्या मैदानाच्या शेजारीं कुलाब्याच्या पुलाच्या बाजूस आहे. एथें माल वगैरे फार उतरीत नसतात. परंतु लोक आगबोटींतून किंवा दुसऱ्या जहाजांतून येतात तेव्हां या बंदरांत उतरतात. हें बंदर चहूं बाजूनीं मोकळें असल्यामुळें एथें सकाळ संध्याकाळची सुंदर हवा येते. एथें, श्रीमंत इंग्रज लोक संध्याकाळचे गाडींत बसून सहपरिवार हवा खाण्यास जातात. व कित्येक आमचे लोकही जातात. एथील धक्का हल्लीं मोडून विस्तीर्ण बांधण्याचें काम चाललें आहे.

पालोबंदराच्या बाजूस गोदीखालीं मांडवीबंदर आहे त्याचें वर्णन पुढें येईल. आर्थरबंदर पालोबंदराच्या वरच्या बाजूस आहे.

कुलाबा हें एक ओसाड स्थान होतें असें सांगितलें आहे. कांहीं वर्षांमागें ए-

थील जागा निरुपयोगी असें मानून तिचा बहुतेक भाग सरकारानें लिलांव करून अगदीं सवंग विकून टाकिला होता. जी जमीन पूर्वीं पांचशें रुपयांस विकली होती, तिचे सद्यः दर माहिन्यास हजार रुपये उत्पन्न होतात.

कुलाब्याच्या वायव्येकडील खाडी भरणी घालून बुजवून टाकिली आहे आणि तिजवर कापसाचे गठ्ठे व लांकडांचे सोट ठेवलेले असतात. एथें एक दोन लहान वखारी बांधिल्या आहेत व कांहीं दिवसांनीं एथें बंगले उठतील असें वाटतें. कुलाब्याचे तीन भाग कल्पिले आहेत ते असे— लहाना कुलाबा, मधला कुलाबा, आणि मोठा कुलाबा. आर्थर बंदरापासून गनक्यारेजच्या कारखान्याच्या थोडें पुढेंपर्यंत लहाना कुलाबा, पुढें काबूलचर्चपर्यंत मधला कुलाबा, आणि त्याच्या पुढें दांडीपर्यंत मोठा कुलाबा.

लहान्या कुलाब्यास प्रथम आर्थर बंदर. ज्याच्या धक्क्यावर ग्रांट बिल्डिंग नांवाच्या इमारती, त्यांच्या मागें दोन मोठ्या गिरण्या. एथें कापसाच्या वखारी जिकडेतिकडे लागून गेल्या आहेत. एथें सर जमशेटजी जिजीभाई व त्याचे भागीदार यांनीं आपला माल उतरायाकरितां दीड लक्ष रुपये खर्चून धक्का बांधिला आहे. यांची एथं मोठी गिरणी आहे तेथें वाफेच्या योगानें चालणारीं आठ यंत्रें आहेत. याशिवाय चहूंकडे कित्येक व्यापारी लोकांचीं हपिसें आहेत. एके बाजूस तारायंत्राचें हपिस, त्याच्या पुढें समोरच गनक्यारेज हपिसाचा कारखाना आहे. हा सन १८२३ त सुरू झाला. ह्या कारखान्यांत तोफा, गोळे, तोफांचे गाडे व अनेक तऱ्हेचें लोखंडी व पितळी ओतींव काम करितात. एथें जिकडे तिकडे वाफेचीं यंत्रें असून सर्व काम मोठ्या झपाट्यानें चालत असतें. कोठें लांकडी काम तयार होतें, कोठें मोठे शिडाचे नळे ओतितात, असा चमत्कार दृष्टीस पडतो. ह्या कारखान्यांत शेंकडो लोक खपतात. ह्यांतील एक एक यंत्र दृष्टीस पडलें ह्मणजे तेथें पाहतच राहावें असें वाटतें. कशापासून काय होतें हें सांगितल्यावांचून कांहींच लक्षांत येत नाहीं. ह्या इंग्रज लोकांच्या यांत्रिक कारखान्यांत गेलें ह्मणजे मनुष्याची मति अगदीं कुंठित होऊन जाते. ह्या कारखान्याचा खर्च दरमहा दहा बारा हजार रुपये आहे.

ह्या एकएक कारखान्याचें साद्यंत वर्णन करीन ह्मटलें तर आठपंधरा दिवस सतत तेथें जाऊन प्रत्येक कारागिराकडून त्याचें काम व प्रत्येक यंत्राकडून जे जे व्यापार घडून येतात ते ते समजून घेतले पाहिजेत. इतकेंच सांगायाचें कीं, हे कारखाने लोकांनीं अवश्य जाऊन पाहावे; तेव्हांच एथील कांहीं रचना व प्रकार ध्यानांत येईल.

मधल्या कुलाब्यास गोऱ्या पलटणीचीं घरें, इस्पिटल, पोर्टुगीझ् व इंग्रज लोकांचीं देउळें. काबूलच्या लढाईंत पडलेल्या लोकांच्या स्मरणार्थ काबूल चर्च नांवाचें एथें एक देऊळ सन १८४८ त बांधिलें आहे. ह्यास सुमारें ८०,००० रुपये खर्च झाला. पुढें पलटणीच्या लोकांस कवाईत शिकविण्याची जागा. त्यापुढे कोळसे बंदर. पुढें पुष्कळ घरें व लहानसा बाजारआहे. त्याच्या जवळच सोल्जर लोकांनीं अपराध केला असतां त्यांस शासन करण्याची कांजी हौस नांवाची काळोखाची कोठडी आहे.

पुढे मोठा कुलाबा. एथें प्रथम साहेब लोकांचे बंगले, त्यापुढें वेधशाळा. ही सर्व विद्यार्थी मुलांनीं तर अवश्य जाऊन पाहावी. यांत अनेक यंत्रें आहेत, व हवेचे क्षणोक्षणीं फारफेर होतात ते समजतात. यांत हवामापक, वायुमापक, व दुसरीं अनेक यंत्रें आहेत. एथील कारभारी लोकांस रात्रंदिवस ह्या यंत्रांचें चलनवलन पाहून ठेवावें पडते. त्याच्या पुढें कुलाबदांडी. त्याच्या समोर वेडे लोकांस घालायाचें घर. आणि अगदी शेवटास लहानशी गढी आहे. तीवर दोन तोफा रचून ठेविल्या आहेत. आणि त्याच्या शेवटास इंग्रज लोकाचें कबरस्थान, ज्यांत पुष्कळ इंग्रज लोकांच्या कबरी बांधिल्या आहेत. हे तीन ही भाग मिळून सुमारें एक पक्का कोश जमीन आहे. मोठा कुलाबा ही थोडीशी डोंगरी जमीन आहे. ही मुंबईची दक्षिणेकडची सीमा.

कापाच्या मैदानाच्या शेवटीं किल्ल्याच्या तटाच्या बाजूस बोरीबंदर आहे. ह्या बंदरांत पूर्वीं फक्त होडींतून उतारू लोकांस उतराया पुरती थोडीशी सोई होती. परंतु आसपास खडक असल्यामुळें उतारू लोकांस एका खडकावरून दुसऱ्या खडकावर उड्या मारून वर यावें पडे. अर्थात् जिकडे तिकडे सगळी अडचणच होती. माल उतरावयाची व गाडी येण्याजाण्याची मुळींच सोई

नव्हती. बाजूस लहानशी टेंकडी होती व आसपास मोठमोठाले खडक हो-
ते त्यांमुळें दहापंधरा मनुष्यांस एकदम उतरायाचें पडलें तर मोठीच अड-
चण पडे. आणि ही जागा खडकाळ असें लक्षांत आणून सरकार हें बांध-
ण्याच्या खटपटींत पडत नसे. परंतु काळेंकरून सरकारास जाग्याच्या संको-
चामुळें यावरही नजर पुरवून हें बांधण्याप्रीत्यर्थ हजारो रुपये खर्चणें भाग
झाले. सुमारें इसवी सन १८५२ पासून एथील डोंगरी व खडक फोडून
टाकून एथें एक मोठा विस्तीर्ण धक्का बांधिला आहे; ज्यावर चार पांच ह-
जार मनुष्यें खुशाल उतरतील व लाखोखंडी माल ठेवतां येईल. हल्लीं रेलवे-
चीं सगळीं यंत्रें व दुसरें सामान आणि पाण्याचे मोठमोठाले लोखंडी नळ ए-
थेंच उतरितात. हें बंदर दुसऱ्या बंदरांपेक्षां सर्व गोष्टींत सोईवार झालें आहे.
एथें गेलें असतां दोन घटिका उभें राहावेंसें वाटतें. हें बंदर पूर्वाभिमुख
असल्यामुळें संध्याकाळचा मंद वारा येत असतो व समोर खानेरी हुनेरी, छि-
नालटेकडी, घारापुरी हीं बेटें एकमेकाच्या अंतरानें दृष्टीस पडतात.

बोरीबंदरावरून माजगांवास जायास निघालें ह्मणजे एकसारिखीं एकास
एक लागून थोड्या अंतरावर करनाकबंदर, क्लेरबंदर, मशीदबंदर, चिंचबंदर,
एल्फिन्स्टनबंदर, आणि वाडीबंदर, हीं लागतात. करनाक आणि क्लेर
हीं दोन बंदरें मयत प्रख्यात लक्ष्मण हरिश्चंद्रजी उर्फ भाऊ या नावाच्या
परभू गृहस्थानें बांधिलीं आहेत. हीं बंदरें हल्लीं भाऊचे धक्के या नावानें मुंबईंत
प्रख्यात आहेत. हीं बांधण्यास सुमारें आठ नऊ लक्ष रुपये खर्च झाला असें
सांगतात. क्लेरबंदर हें अर्ल अफ्क्लेर गव्हर्नर साहेबाच्या कारकिर्दींत तयार
झालें ह्मणून त्यास या साहेबाचें नांव दिलें. करनाकबंदर हें सरजेम्स रिव्हे-
ट करनाक या गव्हर्नर साहेबाच्या कारकिर्दींत तयार झालें ह्मणून त्यास कर-
नाकबंदर असें नांव ठेविलें आहे. या दोन्ही बंदरांवर दाणा, फळ फळावळ,
लांकडें, गवत व दुसरा अनेक जातीचा माल उतरतो. ह्या ठिकाणीं जिक-
डेतिकडे वखारी आहेत व यांची रचना मोठ्या शहाणपणानें केली आहे.
ह्या दोनही बंदरांच्या वखारीच्या भाड्याबद्दल व माल उतरण्याच्या हक्काबद्द-
ल सालिना सुमारें एक लक्ष रुपयांवर उत्पन्न आहे. लक्ष्मण हरिश्चंद्रजी हे

संधन असून मोठे धूर्त, चतुर व विद्वान होते. ह्यांनीं कांहीं वर्षे पर्यंत तंबाखूचा व कचरपटीचा मक्ता सरकारांतून घेतला होता. या प्रमाणें ते लाखो रुपयांचे सरकारांतून कारखाने घेत. असें सांगतात कीं, त्यांनीं कचरपटीचा मक्ता घेतला होता त्याकाळीं शहरांतील सर्व कचरा नेवून ह्या बंदराच्या खाडींत घालवून ती भरून काढविली. त्यामुळें हें काम त्यांस स्वस्थ पडलें. नाहींतर हीं दोन बंदरें तयार करायास पंधरा वीस लक्ष रुपये खर्च पडला असता.

चिंचबंदरावर दाणादुणा व इतर परचुरण माल उतरतो. एथें कस्टमचा एक कमिशनर असून मांडवीचें खातें आहे. एथें एके बाजूस पांचपचवीस तंबाखूच्या वखारी आहेत. मुंबईच्या खपाचा सर्व तंबाखू यांत भरून ठेविला आहे. तेथून तो दरमणास तीनरुपये फी व जकात भरून वखारदाराकडून दुकानदार विकायास आणितात. ज्याला सरकारी पट्टा असेल त्यालाच मात्र हा मिळतो. मणाखालीं आणण्याचा हूकूम नसतो.

क्लेरबंदराच्या पुढें नवरोजी हिल नांवाचा डोंगर आहे. त्याच्याखालीं एलूफिन्स्टनबंदर हें एक नवीनच तयार होत आहे. ह्यास सुमारें पांच लक्ष रुपये खर्च होईल. हें बंदर विस्तीर्ण असून त्यांत वखारी व माल उतरण्याचे धक्के मोठे सोईवार बांधिले आहेत. पुष्कळ व्यापारी लोकांची मंडळी जमून हें काम चालविलें आहे. यांचे भागीदार इंग्रज व दुसरे एतद्देशीय शेट सावकार मिळून शहात्तर असामी आहेत. व ह्याचे भाग सर्व दीडशें आहेत. ह्या सर्व गृहस्थांनीं ते आपआपणांत वांटून घेतले आहेत. ह्या बंदराच्या जाग्याची लांबी रुंदी औरस चौरस १,०५,००० वार आहे. ही सर्व पूर्वीं खाडी होती, तितकी भरून काढायास १,६७,००० रुपये ह्या मंडळीस खर्च बसला; ह्या प्रमाणें दर वारास रु० १—१० पडले. असें सांगतात कीं, ह्या जाग्यांत मुंबईतील सर्व केरकचऱ्याची भरणी घातली. आणि ही युक्ति काढल्यामुळेंच हें काम इतकें स्वस्थ पडलें, नाहींतर ही खाडी बुजवून टाकायासच दोन तीन लक्ष रुपये खर्च बसला असता. हें बंदर लार्ड एलूफिन्स्टन साहेबाच्या कारकिर्दींत सन १८५८ त उपस्थित झालें, ह्मणून यास ह्या गव्हर्नर साहेबाचें नांव दिलें.

जरी हें अजून संपूर्ण तयार झालें नाहीं, तरी यापासून मालकास दरमहा सुमारें दोन हजार रुपये उत्पन्न होतात. यावरून पुढें याचें उत्पन्न अधिकच वाढेल असें अनुमान होतें. या स्थळीं गिरण्या वगैरे अनेक जातीचे कारखाने घालावे असा मालकांचा मनोदय असून हे प्रयत्न त्यांनीं सद्यः चालविले आहेत. ह्या प्रमाणें मुंबई शहराचें महत्व वाढविण्यास राजा आणि प्रजा एकत्र जमून एकसारिखे झटत आहेत; त्यामुळेंच ह्याचा सर्व गोष्टींत उत्कर्ष होत चालला आहे. अशा कृत्यापासून शहरास बळकटी आणि शोभा येते एवढेंच नाहीं, परंतु सरकाराचें व रयतेचें उत्पन्न वाढतें. हेंच द्रव्य यांनीं पूर्वीच्या लोकांसारिखें जमिनींत पुरून ठेविलें असतें, तर त्यापासून काय लाभ झाला असता? इंग्रज लोकांचें राज्य झाल्यापासूनच लोकांस आपल्या द्रव्याचा उघडपणीं उपभोग घेण्यास धैर्य झालें. आणि ते व्यापार करूं लागले, व लाखो रुपये व्याजास पेढीवर ठेवूं लागले, मोठमोठाले कारखाने घालून धक्के, बंदरें, इत्यादि बांधूं लागले. तेणेंकरून शहरांत द्रव्य घोळूं लागलें, लोकांस उद्योग सांपडून त्यांचीं मनें संसाराकडे वळूं लागलीं, मालकांचें द्रव्य वाढत चाललें, व सुखाची वृद्धि होत चालली, आणि नव्या नव्या कल्पना सुचत चालल्या.

ह्या बंदरांत कापुस, कोळसे, व अनेक तऱ्हेचा माल उतरतो. यांत वाफेच्या योगानें चालणाऱ्या कापसाच्या गिरण्या तयार होत आहेत. सद्यः तीन तयार आहेत. ह्या एका वखारींत दहा गिरण्या चालू होणार. यांतील एकएक यंत्र, मोठमोठालीं चाकें, व दुसरीं कळसूत्रें पाहून मोठा आनंद आणि विस्मय होतो. ह्या एकेक गिरणीसच दहा दहा हजार रुपये खर्च झाले आहेत. ह्या कारखान्यांत वाफेचें यंत्र चालतें, त्यावर लोखंडाचे पत्रे मारून एक कोठडी तयार केली आहे. तींत पाणी भरतात मग तें कळसूत्र फिरविलें ह्मणजे आपोआप खालीं उतरतें. ह्या एका कोठडींत शेंकडो हांडे पाणी मावतें. ह्या प्रमाणें फक्त हा एक कारखानाच उभा करण्यास सुमारें दोन लक्ष रुपये खर्च लागेल. ह्या एकएक बंदराचें वर्णन करीन ह्मटलें ह्मणजे एक निराळाच ग्रंथ तयार केला पाहिजे.

मुंबापुरांतील सुज्ञ लोकांनीं मुंबईत जीं जीं बंदरें व कारखाने आहेत तें वर्षांतून एकदां तरी आपल्या मुलांमाणसांस नेऊन दाखवावे. सणावाराच्या दिवसांत उगीच इकडे तिकडे फिरून आयुष्य खर्चावें त्यापेक्षां अशीं स्थानें पाहून त्यांपासून ज्ञानप्राप्ति करून घ्यावी. विद्यार्थी मुलांनीं तर हीं जाऊन वर्षांतून एक दोन वेळा तरी अवश्य पाहवीं, ह्मणजे त्यांच्या अंगीं असे उद्योग करण्याचें सामर्थ्य येईल.

पुढें वाडीबंदर. एथें बांधकाम कांहीं नाहीं. जिकडेतिकडे चिखलांत लांकडाच्या वखारी आहेत. वखारींत शिसवी, सागवानी, फणशी, अशा अनेक जातीच्या लांकडांच्या सोटांचे गंज रचले आहेत. एथें एकएक लांकूड तीसतीस गज लांब व तीनतीन गज रुंद असें असतें. या दर सोटास कधींकधीं तीनशें चारशें रुपये पर्यंत किंमत पडते. उंच प्रतीचा साग कलिकोटाहून येतो. हीं लांकडें तारवें व घरें बांधायास फार उपयोगी पडतात. लोखंडी सडका झाल्यापासून सागाची किंमत दुप्पट चढली आहे. शिसवी व फणशी लांकूड, कपाटें, पेट्या, पलंग वगैरे उंची सामान करायास खपतें. याशिवाय एथें वांसे, तक्ते, वाले, तुळई असें घर बांधायाचें सर्व सामान विकतात.

मशीदबंदर हें मशीदीच्या खालीं आहे, ह्मणून त्यास हें नांव पडलें आहे. या बंदरांत साधारण माल उतरतो, व कस्टम कमिशनराचे शिपाई व कारकून असतात. बंदर ह्मटलेंह्मणजे तेथें पोलीसच्या व कस्टमच्या शिपायांची चौकी असायाचीच.

कोळीबंदर हें बोरीबंदराच्या शेवटीं आणि करनाक बंदराच्या शेजारीं लहानसें बंदर आहे. ह्या बंदरावर कोळ्यांची वस्ती असून सर्व नकद माल, मासळी एथें उतरते, व जिकडेतिकडे जाळीं पसरलेलीं असतात. एथें जायास लागलें ह्मणजे ह्याच्या पन्नास साठ हातांच्या अंतरावरूनच कुजलेल्या मासळीची दुर्गंधी निघत असते. कोणी मासळी वाळवितात, कोणी सुकवलेली टोपल्यांत भरून ठेविलेली असते. बंदरांत कोळ्यांच्या मासळी पागायास जायाच्या होड्या व मचवे जागोजागीं दृष्टीस पडतात. मुंबईत मासळी उतरण्याचीं पांच सहा ठिकाणें आहेत, त्यांत हें मुख्य. सोनापुराच्या नजीक ज्या किनाऱ्यास

ह्याकवे असें ह्मणतात, तेथें ही एक दोन ठिकाणीं मासळी उतरवात. परंतु ती थोडी असून नेहमी उतरीत नाहींत. बोंबील नांवाची मासळी मुंबईंत फार. ही मासळी मुंबई आणि सुरत यां मधील समुद्राच्या भागांशिवाय दुसऱ्या कोठें सांपडत नाहीं. वाळविलेले बोंबील मुंबईंत प्रतिवर्षी हजारो खंडी खपवात. मुंबईच्या आखातांत साठ सत्तर कोशांच्या भागांत कोळी लोक मासळी माराया-यास होड्या घेऊन जातात. आणि तेथून ती मारून आणितात. यांचीं जाळीं मोठीं असतात. एकएक खंडीखंडी वजनाचें असतें. यांस मासे धरायास सरकारानें वेगवेगळे भाग नेमून दिले आहेत. त्यांत ते मोठमोठाले खांब रोवून जाळीं बांधून ठेवितात. हीं जाळीं दिडशें दोनशें हात लांब असून वितकींच रुंद असतात. गैर माहित तांडेल असलातर त्याचें जहाज जाळ्यांत सांपडून त्याची नासाडी होते. पूर्वीं पोर्टुगीझ् लोकांचें एक जहाज चौला नजीक अशा एका जाळ्यांत सांपडून त्याचा नाश झाला असें कोठें इतिहासांत अढळतें. मासळी पागायाच्या व हे खांब रोविण्याच्या हक्काबद्दल कोळ्यांस सरकारास कर द्यावा पडतो. व यांची जाळी गलबत आंत शिरून तोडिलीं किंवा खांब मोडिले, तर सरकार त्यांपासून दंड घेऊन कोळ्यांस देतें. ह्या खांबांस खुंट व जाळ्यांस डोळी असें ह्मणतात. ताजी मासळी पागून बंदरांत आणितात तीस जकात पडत नाही, परतु सुकी मासळी दुसऱ्या देशांतून येते तीसच जकात द्यावी पडते.

कोळीबंदराच्या बाजूस पशुवधाचें ठिकाण केलें आहे, त्यास खाटकी बाजार असें ह्मणतात. खाटकी मार्किटाच्या मागें राहतात. ह्या ठिकाणीं खाटकी राहतात ह्मणून त्यास कसायवाडा असें नाव पडलें आहे. ह्या ठिकाणीं ते अनेक जातीच्या पशूंचा वध करितात.

कोळी बंदराच्या नजीक ढोरांचे तुरुंग आहे. त्यास पौंड असें ह्मणतात. यांत धन्यावांचून रस्त्यांत सांपडलेले घोडे, गाई, ह्मशी, बकरीं वगैरे नेऊन टाकितात. मग मालकाकडून दंड घेऊन परत करितात. एक रात्र गाई किंवा बैल एथें राहिला तर धन्याकडून सवारुपया दंड घेतात. याप्रमाणें जितक्या रात्री जनावर यांत राहील तितका सरकारास पैका भरावा पडतो.

घोडपदेवाच्या वर टांकबंदर आहे. एथें माल उतरण्याची वगैरे फार रहदारी नसते. शिवरीस व माजगांवास ही बंदरें आहेत. माजगांवच्या बंदरांत जहाजें असतात व कधींकधीं लांकडांचे सोट, वांसे, तक्ते वगैरे यांत उतरतात. समुद्रांत तुफान झालें असतां या बंदरांत जहाजांचा बचाव होतो. ह्या शिवाय दुसरीं लहान सान पांच सहा किरकोळ बंदरें आहेत. त्यांवर फक्त एकादा शिपाई मात्र रखवालीस असतो.

कोळसे बंदर मधल्या आणि मोठ्या कुलाब्याच्या मध्यमार्गीं आहे. हें बंदर हल्लींच वहिवाटींत आणिलें आहे. या शहरांत आगबोटी, आगीच्या गाड्या, व वाफेचीं यंत्रें फार वाढल्यामुळें हजारो खंडी विलायती कोळशाचा खप होऊं लागला. आणि ते उतरायास दुसऱ्या ठिकाणीं अडचण पडूं लागली, सबब सरकारानें हें कोळसे उतरायासाठीं निर्वेध स्थान शोधून काढिलें, आणि त्यांत फक्त कोळसे मात्र उतरतात. एथेंमोठ मोठे कोळशाचे ढीग पडलेले असतात.

माजगावांत वस्ती बरीच आहे. एथें साहेब लोकांचे व श्रीमंत वाणी, पारशी, मुसलमान लोकांचे बंगले व किरिस्तांव लोकांचें मोठें देऊळ आहे. एथें या लोकांची वस्ती फार आहे. एथें गोदी आहे तींत आगबोटी नीट होतात. पुढें दारू करायाचा कारखाना आहे. चिंचपोकळी, परळ, नायगांव, एथें बंगले व बाग पुष्कळ असून श्रीमंत पारशी व इंग्रज लोक राहतात. इतर हिंदूलोकांची वस्ती पातळ आहे. ती बहुतकरून पांचकळशी, सुतार, भंडारी, अशा लोकांची आहे. पुढें माहिमास व शींवास जाण्याचे रस्ते. एथें दोनही बाजूंनीं शेतें असून मधून लोखंडी सडका व दुसरे रस्ते आहेत. ह्या शेतांत भात पिकतें.

माहिम हें लहानसें गांव मुंबईच्या वायव्येस किल्ल्यापासून सुमारें तीन कोशांच्या अंतरावर आहे. एथें जिकडेतिकडे माड आहेत. बाजारांत मात्र थोडीशी दाट वस्ती आहे, तीही पांचकळशी, वाडवळ, सुतार, भंडारी, कांसार, सोनार, कोळी, मुसलमान, किरिस्तांव, यांची आहे. एथें नारळाचें उत्पन्न फार व एथील नारळ उत्तमप्रकारचे असून ते महाग खपतात. एथील

वाड्यांत वाडवळ लोक रहातात. तेच माडांची व इतर झाडांची देखरेख करितात. एथें पोर्टुगीझ् लोकांचीं एक दोन देउळें व पाठशाळा आहेत. हिंदूलोकांचीं दोनचार देवळें व मुसलमान लोकांची एक मोठी मशीद आहे. मुकदमबाबा नांवाच्या एका पिराची तींत कबर आहे. ह्या मुकदमसाहेबाचा मार्गशीर्षाच्या सुमारास मोठा उरूस भरतो. तो पांच सहा दिवसपर्यंत असतो. तेथें शेंकडो व्यापारी लोकांचीं दुकानें पडतात. ही एक मुंबईतील प्रख्यात जत्राच आहे. सर्व प्रतीचे लोक ह्या ठिकाणीं जातात. हिंदूलोक तर सर्वांपुढें जाऊन याची पूजा करायास सिद्ध असतात. शेवटास मांडवी आहे. त्याच्या शेजारीं आगीच्या गाडीचें ठाणें आहे. एथें वांदऱ्याचा पूल सुरू होतो. वांदऱ्याचा पूल सर जमशेटजी जिजीभाई यांनीं १,५५,००० रुपये खर्च करून लोककल्याणार्थ सन १८४३ त बांधिला. व २२,००० रुपये खर्च करून त्याच्या पत्नीनें तेथील मोठा रस्ता बांधिला. माहिमाची हद्द संपते तेथें मोठा दरवाजा आहे. माहिमास भंडारी लोकांची वस्ती फार आहे. ते लोक माडांपासून सूर काढितात. व त्याची दारू व गूळ तयार करितात. माहिमास किल्ला आहे तो लहान असून साधारण आहे. एथें बंदर आहे त्यात बहुधा मासळी उतरते. हा पदार्थ एथें उत्तम प्रकारचा सांपडतो असें सांगतात.

दुसऱ्या प्रकरणांत कारणपरत्वें परभादेवीविषयीं सूचना केली आहे. ह्या देवीचें वास्तविक नांव प्रभावती आहे. परंतु वहिवाटींत हीस परभादेवी हें नांव पडलें आहे. ह्या देवीची स्थापना फार पुरातन काळापासून ह्मणजे भीमराजाच्या कारकिर्दीपासून झाली आहे असें वाटतें. त्यावेळीं माहिमास प्रभावती असें ही नांव होतें. आणि तें ह्या देवीवरूनच पडलें असेल. परंतु मुळचें देवालय जीर्ण झाल्यामुळें समस्त परभू मंडळीनें वर्गणी जमवून सन १७१४ च्या सुमारास ह्याचा जीर्णोद्धार केला असावा. कारण नव्याच मूर्तिची स्थापना करायास सगळे परभू गृहस्थ झटले नसते. ह्या देवळाच्या भिंतीस आंवून एक शिला आहे तीवर हा पुढील लेख आहे.

॥ श्री ॥

"श्री माता प्रभावतीचें
देवाल्य बांधलें स
मस्त प्रभुकुल पाठारे ज्ञा
ती मीळोन वैशाखशु
ध ११ येका०संवत १७७१
वीक्रमादी० ॥ "

ह्या लेखावरून दुसरा कांहीं शोध लागला नाहीं, तरी दीडशें वर्षां पूर्वीं कोणत्या प्रकारची मराठी भाषा एथें बोलत व लिहित होते तें समजतें.

माटुंग्यास पूर्वीं लष्कराची छावणी होती. आणि बहुतेक लष्करी लोक एथें राहत होते. परंतु ह्या पाण्यानें शिपाई लोकांस नारू होऊन ते आजारी पडूं लागल्यामुळें तेथून काढून त्यांस पुण्यास पाठविलें. एथें किरिस्तांव लोकांची वस्ती फार. ते लोक भाजी लावितात, आणि मुंबईस आणून विकितात. एथेंही बाग व बंगले आहेत, पण थोडे. पुढें शींव, एथें कोठेंकोठें वाडवळ लोकांची वस्ती असून बाग आहेत. शेवटास सरकारी चौकी आहे. तिच्यासमोर डोंगर आहे, त्यावर शींवचा किल्ला. एथें एक इंग्रज सरदार व कांहीं संत्री असतात. किल्ल्यांत दुसरी वस्ती नाहीं. ह्या किल्ल्याच्याखालीं थोडक्या अंतरावर दुसरा एक लहानसा भुयकिल्ला आहे, त्यास रीवाचा किल्ला असें ह्मणतात. शींवास व माटुंग्यास मिठाचे आगर आहेत. आणि एथें पुष्कळ मीठ पिकतें. एथील वस्ती बहुतकरून गरीब आहे. शेवटास चौकी आहे तींत मांडवीखात्याचा एक कारकून व शिपाई असतात. बाजूस एक मोठा तलाव व देवालय आहे. पुढें शींवचा पूल आहे. याच्या योगानें मुंबई आणि कुरलें मिळविलीं आहेत. जेथें शींवची हद्द संपते तेथें मोठा दरवाजा आहे. व त्याच्या लगत पोलिसाचें ठाणें आहे. हा दरवाजा रात्रीची आठवरांची तोफ झाली ह्मणजे बंद होतो. आणि पहांटेची तोफ होते तेव्हां उघडतो. शींवचा पूल सन १७९७ त गव्हर्नर डंकन साहेबाच्या कारकिर्दींत बांधिला. त्यास ५०,५७५ रुपये खर्च झाला. हें द्रव्य रयतेकडून उत्पन्न करून घेण्या-

विषयीं अशी युक्ति काढिली होती कीं, या पुलावरून गाड्या, घोडे, पालख्या वगैरे जातील येतील त्यांजकडून याप्रमाणें कर घ्यावा:— बैलाच्या गाडीस अर्ध-आणा, घोड्यास चार आणे, एका घोड्याच्या गाडीस अर्ध रुपया आणि दोन घोड्यांच्या गाडीस एक रुपया. या प्रमाणें कर द्यावा पडे. या पुलाचा प्रतिवर्षीं सरकार मक्ता देई व त्यापासून सालिना दहा वीस हजार रुपये उत्पन्न होत असे. परंतु अलीकडे सुमारे सन १८३१ सालीं जेव्हां सरकारानें पाहिलें कीं, जें द्रव्य हा पूल बांधायास खर्च झालें होतें तें भरपाई होऊन चुकलें, तेव्हां लागलेंच एका सुज्ञ परोपकारी इंग्रज कामगाराच्या सूचनेवरून हा कर घेणें बंद केलें. हा सरकारचा किती उदारपणा ! दुसरें सरकार असतें तर एकाएकीं हें इतकें उत्पन्न सोडून देतेंना.

ज्या वर्षी हा पूल बांधला त्यावर्षीं सर्व हिंदुस्थानांत मोठा दुष्काळ पडला होता. त्यामुळें हजारो मजूर व दुसरे लोक घांटावरून व गुजराथ वगैरे देशांतून एथें आले, त्यावेळीं इकडे जाडे तांदूळ रुपयास तीन चार पायल्या देखील सांपडणें कठीण होतें. या समयीं हा पूल बांधायास मजूर लोक नुसते पोटास खायास घातल्यानें सगळा दिवस खपत. आणि असें काम मागणारे हजारो येऊन पडत. यामुळेंच हा बांध बांधायास इतकें थोडें द्रव्य लागलें. सध्याचा काळ असता तर हें काम लाख दीड लाख रुपयांनीं आटोपलें नसतें. असें सांगतात कीं, या दुष्काळाच्या वेळीं कित्येक परोपकारी पारशी गृहस्थांनीं बंगालेंतून हजारो खंडी तांदूळ आणून गरीब लोकांस धर्म केला. आणि त्यांचीं हीं सत्कर्मेंच त्यांस आज फळास आलीं. दादीशेट नांवाच्या एका पारशी गृहस्थानें या वेळीं अन्नदानाचें फारच श्रेय घेतलें असें एका एथील वृद्ध भंडाऱ्यानें सांगितलें.

महालक्ष्मीच्या उत्तरेकडे वरळी आहे. हा एक लहानसा डोंगरी गांव आहे. शेवटास टेंकडी आहे तिजवर किल्ला आहे. एथें कोळी, वाडवळ, सुतार, पांचकळशी, भंडारी व किरिस्तांव लोकांची वस्ती आहे. वरळींत सुमारें लहान मोठीं मिळून तीनशें चारशें घरें आहेत. व अलीकडे कित्येक साहेब लोकांचे व दुसऱ्या लोकांचे बाग व बंगले झाले आहेत. तेथें श्रीमान् लोक जाऊन राहतात. वरल्या

पाखाडींत किल्ल्याच्या खालीं सगळी कोळ्यांची वस्ती. वरची पाखाडी, मधली पाखाडी आणि खालची पाखाडी असे हिचे तीन भाग आहेत. मधल्या पाखाडीस शंभू महादेव पाखाडी असे ह्मणतात. हे लहान गांव असून वस्ती बहुधा गरीब. एथें कोळी लोक कांहीं सधन आहेत. व मासळीचा कारखाना पुष्कळ आहे. वरळींत हिंदू लोकांचीं दोनतीन देवालयें आहेत. हल्लीं एथें इंग्रज लोकांची वस्ती होत चालली असून फळफळोरा बराच उत्पन्न होतो. वरळी पासून माहीम एककोशाच्या अंतरावर आहे. आणि माहिमाहून शींव सुमारें दीड कोश आहे.

शहराच्या पश्चिमेस कांपाच्या मैदानाच्या शेजारीं समुद्र किनाऱ्यावर हिंदू, मुसलमान, व इंग्रज लोकांच्या स्मशानभूमि आहेत, त्यांस सोनापूर असें ह्मणतात. ह्या शिवाय पोर्तुगीझ् लोकांच्या स्मशानभूमि निरनिराळ्या चारपांच आहेत. द्रव्यवान् पोर्तुगीझ् व इंग्रज मरण पावले असतां त्यांस देवळांत पुरतात. त्याप्रमाणें तशा लोकांस मूठमातीचा संस्कार कोटांतील मोठ्या देवळांत होतो. या देवळांत भिंतीत, उमऱ्याच्या आत, जमिनींत, जिकडे तिकडे नामांकित पुरुषांच्या सुंदर कबरी बांधिल्या आहेत. व त्यांवर त्यांचीं नावें व कीर्ति वर्णन केलेल्या अशा कबरी आहेत. त्याचप्रमाणें देवळाच्या वाड्यांत सर्व ठिकाणी अनेक कामदार लोकांच्या कबरी बांधिल्या आहेत. या देवळांत प्रेतें पुरण्यास पुष्कळ द्रव्य द्यावें पडतें.

पारशी लोकांची स्मशानभूमि वाबुलनाथाच्या शेजारी डोंगरावर आहे. या लोकांत प्रेतास दहन करीत नाहींत, व पुरीतही नाहीत. त्यांनी प्रेतांस टाकायास हजारो रुपये खर्चून याठिकाणीं मोठ्या विस्तीर्ण विहिरी बांधिल्या आहेत. त्यांत जागोजागीं मोठ्या शिळा रचिल्या आहेत. त्यांवर प्रेतास नेऊन ठेवितात. तेथें गीध व दुसरे मांसाहारी पक्षी त्यांचा शेवट करितात. या विहिरीस ते लोक "दोखमा" असें ह्मणतात. असे दोखमे बाबुलनाथाच्या डोंगरावर पांच आहेत. हे लोक याठिकाणीं दुसऱ्या जातीच्या लोकांस जाऊं देत नाहींत.

जगन्नाथ शंकरशेटीच्या घरामागे सोनापुरालगत इंग्रज लोकांची एक स्मशानभूमि आहे. दुसरी मरीन पलटणीच्या मागें आहे. ह्या जागा स्वच्छ असून

एकांत ठिकाणीं आहेत. एथें अनेक जातीचीं थडगीं बांधिलेलीं आहेत. कोठें त्रिकोणी, कोठें चौकोनी अशा अनेक तऱ्हेच्या कबरी बांधिल्या आहेत. त्यांवर मृत पुरुषांचीं नांवें लिहून त्यांच्या वर्तणुकीचा उल्लेख केला आहे. हें ही स्थळ पाहाण्याजोगें आहे. एथें आजपर्यंत इंग्रज कोण कोण देवाज्ञा पावले व त्यांचें आचरण कसें काय होतें, हें सर्व समजतें. हें स्थळ पाहून मनुष्यास आत्मबोध होऊन आपण ह्या जगांत केवळ प्रवासी आहें आणि आजपर्यंत जे मोठे मोठे होऊन गेले त्याच मार्गानें आपणासही जायाचें आहे, असें क्षणभर तरी मनांत येतें. हें केवळ स्मशान वैराग्य आहे खरें, परंतु जे लोक नेहमी ख्यालीखुशालींत निमग्न असतात, त्यांनींतर अशा ठिकाणीं जाऊन थडग्यांवरील लेख वाचून पाहावे आणि त्यांचें मनन करावें. हारवी नांवाच्या एका प्रख्यात इंग्रज कवीनें "शवगर्तेचें चिंतन" या नांवाचा एक सुबोध मोठा ग्रंथ रचिला आहे. तो वाचून पाहिल्यानें अशा स्थानांत गेल्यानें काय ज्ञानप्राप्ति होते, ती लक्षांत येईल.

मुंबईंत दरमहा सुमारें [illegible]. हजार मनुष्यांस देवाज्ञा होती, व सुमारें तेवढेच जन्मतात.

प्रकरण ५.

मुख्य मोठ्या व दुसऱ्या किल्ल्यांची बांधणी—गोदी व जहाजें बांधण्याचें काम— न्यायखात्याची सुरवात— वलंदेजी लोकांच्या सरदाराचें अरमार व मुंबई घेण्याची मसलत—किगवुइन याचा दंगा— लष्करी खातें— लष्कराची संख्या— शहर वसविण्याविषयींच्या अडचणी— याकुतखानाची स्वारी— मुंबई इंग्रज सरकाराची हिंदुस्थानांत मुख्य राजधानी केली— टंकसाळ— घरावरील छाप्याची सुरवात— पूर्वींच्या सरकारी कामगारांचा मुशारा— कांपावरील वस्ती— तिजोरीच्या नोटी— इंग्रज आणि पोर्टुगीझ् लोकांचें वैमनस्य— कुलाबदांडी— बंदुकीच्या दारूचा कारखाना.

एकादें चिरकाळ रहाण्याजोगें व त्यापासून महत् उपयोग घडून उदयास येण्या जोगें कृत्य करण्यास मनुष्य दूरदृष्टि, विचारी आणि धैर्यवान् पाहिजे. मुंबईची प्रथमची स्थिति पाहून जे एथें येत त्यांचा केवळ हिरमोड होई कारण हें बेट लहान असून सर्व प्रकारच्या अडचणींची खाण होतें. ही आंतली स्थिति. दुसरें बाहेरून चोंहीकडून शत्रूंनीं घेरलेलें. व्यापारी तर रात्रंदिवस हातांत जीव घेऊन होते. कारण आंग्रा, हपशी हे कधींकधीं बंदरांतील जहाजें देखील धरून नेत. पोर्टुगीझ् तर यांचें उणें पाहायास दीड पायावर उभे होतेच. यास्तव कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स या प्रीत्यर्थ द्रव्य खर्च करण्यांत मन घालीत नसत. तथापि सर जाशुआ चैल्ड यांनीं मनावर घेऊन अनेक अडचणी असतांही किल्ला बांधण्याचें काम सुरू करविलें. वस्तुतः येणेंकरूनच

हें बेट पुढें उदयास आलें. जरी त्याच्या कारकिर्दीत किल्ल्याचें सर्व काम सिद्धीस गेलें नाहीं, तरी यांनीं तो क्रम चालू करविल्यामुळें पुढें हें काम पार पडलें. सर जाशुआ चैल्ड हे कोर्ट आफ् डैरेक्टर्सचे मुख्य कारभारी असून हिंदुस्थानांतील त्या वेळच्या वखारदारांवर गव्हर्नर होते. हे व्यवहारदक्ष व व्यापारांत मोठे चाणाख्य होते, सबब त्यांच्या आग्रहामुळें या किल्ल्याचें काम सुरू केलें.

कानोजी आंग्रा, हपशी व मराठे यांजकडून एथें फार उपद्रव होत असे, ह्मणून इंग्लंडाहून कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांनीं सन १७१० त असा हुकूम पाठविला कीं, किल्ल्याच्या आसपास अर्धकोशाच्या अंतरावर जीं झाडें व माड असतील ते सर्व कापून टाकावे व किल्ला मजबूत बांधून सर्व बंदोबस्त ठेवावा. आणि किल्ल्यांतील रहवाशांकडून भुंयभाड्याबद्दल जाजती कर घ्यावा. किल्ल्याचा खर्च पुरा पडायासाठीं शहरांतील व्यापारी व दुसऱ्या लोकांनीं सरकारास अर्ज केला कीं, जो माल शहरांत येईल त्यावर दोन टक्के जाजती जकात घ्यावी. चांचे लोकांकडून जहाजास उपद्रव होऊंनये ह्मणून बंदरांत नेहमी एक मनवार ठेविला होता, तो रात्रंदिवस या इतक्या आखातांत फिरत असे. सन १७१६ त मुंबईंतील लष्करी खात्यावरील पोर्टुगीझ् अंमलदारांनीं किल्ल्याच्या रक्षणार्थ प्रतिवर्षी १.५ हजार असुऱ्या ह्मणजे सुमारें साडेसात हजार रुपये देण्याचें कबूल केलें. हे पोर्टुगीझ् लोक एथें जहागिरदारांसारिखे होते. व त्यांकडे दुसरं हें काम होतें कीं, जी कोणाची वारशावांचून जिनगी असेल तिचें व अनाथ मुलांचें त्यांनीं रक्षण करावं. त्या पोर्टुगीझ् लोकांस व्यारीयादोर्स असें ह्मणत. ज्या वेळीं किल्ल्याच्या तटाभोंवताली चर खणले त्यावेळीं मुंबईंतील रयतेनें सरकारास तीस हजार रुपये आपसांत वर्गणी जमवून दिले. आणि तेव्हापासून मुंबईंतील लोकांनीं लष्करी काम शिकावं असा जो कायदा होता त्यापासून त्यांस मुक्त केलं. हे त्या वेळचे तीस हजार रुपये इंग्रज सरकारास तीस लक्षांपेक्षा जाजती होते. हे चर खणायास शेंकडो लोक लागले होते. पलटणीच्या शिपायांनीं देखील ह्या कामास लागावें असा हुकूम केला होता. आणि हे शिपाई लोक कुदळ आणि पिकाव हातीं घेऊन

चार पांचतास पर्यंत हें काम करीत. आणि काम पडलें ह्मणजे कपडे घालून शिपाई बनत.

किल्ल्याचा संपूर्ण तट व पालोगेटचा दरवाजा बांधून सन १७१६ माहे जून १ रोजीं चार्लस बून याच्या कारकिर्दीत तयार झाला, असें पालोगेटच्या दरवाज्याच्या भिंतींत लादी आहे तीवर लिहिले आहे. सन १६६९ पासून इंग्रजलोक या किल्ल्याच्या मागे लागले होते, आणि सरासरी ४७ वर्षांच्या मुदतींत हा सर्व त्याच्या मनाजोगता झाला. पूर्वीचा किल्ला साधारण होता. त्या भोंवतालीं चर खणण्यास व कांपाचें मैदान तयार करण्यास फार खर्च पडला. हे काम सन १७५३ त सुरू झालें. कांपाच्या मैदानांत पूर्वी मुंबईतील सर्व श्रीमान् व बडे लोक राहत होते. त्यांचीं घरें, वाडे, बाग, बंगले, देवळें, मशिदी, ही सर्व इतक्या जाग्यांत होती, तीं बराबर दाम देऊन खरीद करून मोडिलीं. यामुळें द्रव्य फारच खर्च झालें. असें सांगतात कीं, कांपाच्या मैदानाची जमीन १०० हात [illegible] चौरस तयार करण्यास सरकारास सुमारें तीस हजार रुपये खर्च बसला. या मानानें सर्व कांपाच्या मैदानाबद्दलच सरकारास किती द्रव्य लागलें ते ध्यानांत येईल. सन १८३८ पासून १८६० इतक्या काळांत किल्ल्याचे तीन ही जुने दरवाजे मोडून विस्तीर्ण केले. त्या प्रीत्यर्थ सरकारास तीन चार लक्ष रुपये खर्च बसला. हे सर्व किल्ले व हें कांपाचें मैदान मिळून सरकारास एक कोट रुपया खर्च झाला.

सन १६७० मध्यें मुंबईचा मुख्य किल्ला, व माजगांव, शिवरी, शींव, माहीम, आणि वरळी, एथे लहान लहान साधारण प्रतीचे किल्ले बांधून शहराचा जिकडे तिकडे बंदोबस्त केला.

सर जार्ज आक्लेंडन याच्या कारकिर्दीत इसवी सन १६७० मध्यें कंपनी सरकारानें तारवें बांधण्याची गोदी बांधिली. यापूर्वी जेव्हां इंग्रज व्यापारीलोकांस तारवें बांधण्याची गरज पडे तेव्हां पोर्तुगीज़ लोकांच्या दरबारांत वसई व दमण, एथें तीं बांधण्याची परमाणगी घ्यावीपडे. सन १६३६ त दमण एथें दोन व वसई एथें दोन अशीं चार लहान जहाजें बांधण्यास पोर्तुगीज़

सरकारच्या मुख्याकडून हुकूम घेतला होता. यामुळेंच गोदीचें काम प्रथम सुरूकरणें त्यांस भाग पडलें.

ह्याचवर्षी कंपनीसरकारानें लंडन शहराहून मिस्तर वार्डविक् पिट नांवाच्या एका इंग्रज इंजनराास पाठवून दिला. यानें कांहीं तारवें तयार केलीं. पुढें सन १७३५ मध्यें हें काम शेट लवजी नसरवानजी वाडिया याजकडे सोंपिलें. हे प्रख्यात पारशी गृहस्थ प्रथम सुरत एथें कंपनीच्या खात्यांत लहानसान जहाजें बांधीत असत. ह्या नामांकित पुरुषानें ह्या कामांत मोठी हुशारी व प्रमाणिकपणा दाखविला व पुष्कळ तिर्कटी तारवें बांधिलीं. हें काम अद्याप त्याचे घराण्यांतच चाललें आहे. ह्या वेळीं ही गोदी लहान होती. मग कांहीं वर्षांनीं वाढवून मोठी केली. ह्या गोदींत १८१० मध्यें मियानी नांवाचें एक मोठें तिर्कटी लढाऊ जहाज बांधिलें होतें, त्याजवर ७४ तोफा राहत. तें बांधायास दहावर्षे लागलीं. व त्यास सात लक्ष रुपये खर्च झाला. दुसरीं जमना आणि नर्मदा अशी दोन लढाऊ तारवें बांधिलीं गेलीं. आणि हीं कोणी इंग्रजांच्या मदतीशिवाय ह्या पारशी गृहस्थानें बांधिलीं. या जहाजांची रचना अशी असते कीं, त्यां पुढें औरंगजेबाच्या तंबूचा थाट किंवा मयासुरानें रचलेली सभा कांहींच नाहीं. आंत अनेक तऱ्हेच्या खोल्या, त्यांत छप्परपलंग, खुरच्या, कोंची, हांड्या, झुंबर, आणि कपाटें, असतात. दोनतीन वर्षांमागें अमेरिकेहून मेनसोटा नांवाचें एक मोठें जहाज एथें आलें होतें. ते पांच मजली असून त्यांतील रचना राजवाड्यापेक्षां ही शतगुणित विशेष होती. त्यांत पुस्तकालयादि सर्व सरंजाम होता. यावर साठ सत्तर मोठ्या तोफा होत्या. हें पाहायास हजारो लोक जात होते. असें एक दुसरें कांहीं वर्षांमागें आलें होतें, त्यास आंतून सोन्याचा मुलामा काढला होता, त्याची राणीस भेट पाठविली होती.

मुंबईत आजपर्यंत सरकार खात्याचीं ५३ आणि सावकार लोकांचीं ८२ इतकीं जहाजें बांधिलीं. ह्या कारखान्यांत हल्लीं वाफेचीं यंत्रें चालू केलीं आहेत, त्यांची शक्ति अशी आहे. एक वीस घोड्यांच्या, दुसरें १० घोड्यांच्या जोरानें चालणारें. ह्याच्या योगानें लांकडें वेरितात. व दुसरें पितळी